

МИТРОПОЛИТ ІЛАРІОН

ТРИРАМЕННИЙ ХРЕСТ

ЗО СКІСНИМ ПІДНІЖКОМ

— НАЦІОНАЛЬНИЙ ХРЕСТ
УКРАЇНИ

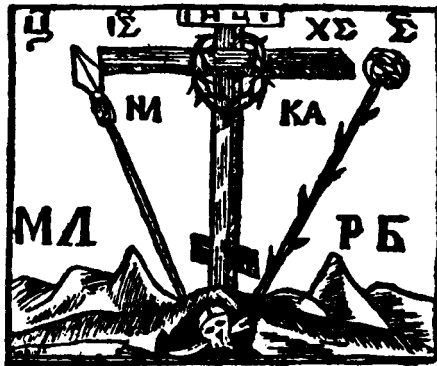

RESEARCH INSTITUTE OF VOLYN
No. 66

Metropolitan ILARION

THE TRI-BAR CROSS
WITH A SLANTY FOOT-BAR
— A NATIONAL CROSS OF UKRAINE

A HISTORICAL-ARCHEOLOGICAL STUDY
WITH 41 DRAWINGS

SECOND PRINTING

PUBLISHED BY THE SOCIETY OF VOLYN

WINNIPEG

1990

CANADA

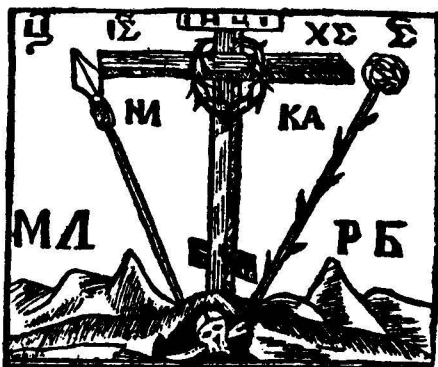
ІНСТИТУТ ДОСЛІДІВ ВОЛИНИ
Ч. 66

Митрополит ІЛАРІОН

ТРИРАМЕННИЙ ХРЕСТ

ЗО СКІСНИМ ПІДНІЖКОМ
— НАЦІОНАЛЬНИЙ ХРЕСТ УКРАЇНИ

ІСТОРИЧНО-АРХЕОЛОГІЧНА СТУДІЯ
З 41-М МАЛЮНКОМ

ДРУГЕ ВИДАННЯ

diasporiana.org.ua

НАКЛАДОМ ТОВАРИСТВА "ВОЛИНЬ"

ВІННІПЕГ

1990

КАНАДА

PRINTED IN CANADA

ALL RIGHTS RESERVED

RESEARCH INSTITUTE OF VOLYN

Box 606

Winnipeg, MB

Canada R3C 2K3

FIRST PRINTING — 1951

Winnipeg, Canada

SECOND PRINTING — 1990

WINNIPEG, CANADA

ISBN 1-895360-02-1

I.

ВСТУП: ДЖЕРЕЛА И ЛІТЕРАТУРА.

Історії трираменного Хреста ми ще не маємо, хоч це першорядне практичне питання для нашої Церкви, бо вже здавна такий Хрест зо скісним підніжком став нашим національним Хрестом. Писати про це студію на еміграції, знаходячись далеко від потрібних архівних джерел, річ дуже тяжка, коли не сказати — неможлива. Для цієї праці треба було б переглянути всі наші музеї, бо вони звичайно мають багато показного матеріялу, а це для нас річ нездійснима. Пригадую, який багатий був на стародавні Хрести Церковно-Археологічний Музей у Києві при Духовній Академії. Дуже цінний такий же Музей був при Духовній Академії в Москві, де було повно Хрестів з України. Крім цього, високоцінними Музеями були Ризниці всіх стародавніх церков як в Україні, так і в Росії, і в них було багато Хрестів, часом дуже давніх, напр. Ризниця Київо-Печерської Лаври, почасті Софіївського Собору в Києві.

Ось тому цю свою історично-археологічну студію я основу на неповному матеріялі, — на тому тільки матеріялі, який зараз доступний мені. Але думаю, що збільшення матеріялу хіба б тільки поглибило цю працю, але не змінило б її висновків.

Довгий час я займався вивченням українських стародруківаних книжок, а вони переповнені малюнками найрізніших церковних речей з Хрестами, іконами Розп'яття, малюнками церков і т. ін. Хрестів тут повно, і для хрестології це найважливіше джерело. Дереворити для українських стародруків робили свідомо свідомі мистці, а їхньою працею керували вчені

богослови, тому малюнки Хрестів з наших стародруків грають найважливішу роль в вирішенні питання про форму українського національного Хреста; скажемо, різьблені народні Хрести, свої чи привезені, такої ваги не мають, бо їх робили несвідомі справи люди. Випадком моя збірка сотень малюнків з українських стародруків знайшлася при мені, тому ця праця моя будеється на достатньому стародрукованому матеріалі.

Крім цього, я використав чимало малюнків з українських давніх рукописів, давніх церков і т. ін. матеріялу.

На жаль тільки, малюнки стародрукованих наших книжок у нас видані мало, й мало аналізовані, — роблено тільки початки для цього. Це на шкоду українській культурі, бо на цих малюнках маємо закріпленим багато з того, чого не маємо в інших історичних пам'ятках.

В основу цієї своєї студії я кладу головню українські стародруки, бо вони дають багато малюнків наших Хрестів різної форми й різних земель, свідомо відбиваючи українську церковну традицію, нашу українську церковну ідеологію. Щодо цієї ідеології, то про неї подають докладно ті давні рукописні збірники XVII — XVIII віків, що випадком знайшлися при мені, й я міг їх належно для цього використати. Ця ідеологія — це головне в нашій хрестології, і я її уперше ставлю каменем наріжним.

До своєї праці додаю 41 малюнок, головню з наших стародрукованих книжок XVII-го віку та деяких рукописів, — це буде цінна збірка свідчень старовини про історію нашого трираменного Хреста.

Самі назви Хрестів у нашій літературі ще не ustalилися остаточно. Хрест складається з сторчового стовпа чи коліна, дозеного, а до нього прибиваються перекладини, що звуться раменами, — одна, дві чи три, і згідно з числом цих перекладин Хрест зветься однорам'єним, двораменним чи трираменним.* Крім цього, Хрести ще звуться за числом кін-

* Західноукраїнське одно-, дво-, трираменний в літературній вимові не прийняте.

ців у ньому: сторчковий стовп та кожне рамено має по два кінці, тому Хрести бувають: чотирикінцевий (чи однорамінний), шестикінцевий (чи дворамінний) і восьмикінцевий (чи трирамінний). Підкреслюю тут, що ці назви в нас часто плутають, бо вони остаточно не зацепилися.

Часом буває, що один кінець сторчового коліна закритий, напр. табличкою на ньому, або він усаджений у землю чи переходить у баню, коли Хрест на церкві, тоді в Хресті кінців буде ніби на один менше, хоч це зменшення звичайно на увагу не береться.

Загальна історія Хреста в християнському світі знає багато його найрізніших змін; так само і в нас в Україні Хрест мав свою довгу живу історію. У церковному житті Хрест має реальне практичне значення, а тому всі питання про Хреста дуже важливі для нас. Ось тому й випускаю цю свою працю, пристосовану для широкого вжитку, бо це все питання, з якими ми мусимо бути знайомі, бо це ж питання й нашої Церкви, і нашої нації, і нашої культури. Це показник глибини нашої християнізації, а вона — показник культури.

Література про історію Хреста біденька на Сході, широка на Заході. Н. В. Покровскій: Євангеліє в пам'ятниках іконографії, Спб. 1892 р., дав не мало цінних відомостей з історії Хреста, тут і старша література. — Проф. Н. Барсов, відомий церковний дослідник, вмістив цінну свою статтю: "Крест Ісуса Христа и его изображенія" в 32 півтомі "Енциклоп. Словаря" Брокгауза й Ефрона на ст. 654—658. — Віра Свєнцицька: Різблені Хрести (Національного Музею у Львові), Львів, 1937, I — II. — Іларіон Свєнцицький: Іконопис Галицької України XV — XVI віків, Львів, 1928 р. — Про Хрести нераз писав К. Широцький. — І. Колцуняк: Народні Хрести в Коломийщині, Львів, 1918 р. — О. Гуцало: Надбанні Хрести, "Збірник секції мистецтва", Київ, 1921 р. — Проф. д-р г. к. В. Щербаківський: Українська форма Хреста, див. "Християнський Голос", Мюнхен, ч. 51 за 25. XII. 1949 р.; те саме повторене: Українська форма Хреста, див. "Український Православний Календар на 1951 р.", Нью-Йорк, ст. 128-131—

автор зве трираменного Хреста зо скісним підніжком московським, бо український — ніби з поземим підніжком, але свого твердження переконливо не вґрунтував.

Проф. Іларіон Свенцицький у своєму збірникові: "Початки книгопечатання на землях України", Львів, 1924 року, дав найповнішого збірника стародрукованих малюнків. — Року 1924-го Київські "Бібліологічні Вісті" випустили цінного збірника: "450 ліття українського друку", повно малюнків зо стародруків. — Титов Ф.: Типографія Києво-Печерской Лавры, Київ, 1918 р., т. I, — вся праця переповнена малюнками з київських стародруків. — Про стародруки див. мою монографію: Проф. Ів. Огієнко: Історія українського друкарства, Львів, 1925 р. 418 ст.

Дальша література буде подана в самому тексті цієї розвідки.

II.

ПОЧАТОК ПОЧИТАННЯ ХРЕСТА.

Хрест, як кара смерти, появився дуже рано, ще задовго до Христа. Появилася хресна кара вперше на Сході, де практикувалася в різних народів, а пізніш зайшла до римлян, і часто в них вживалася, головню в випадках тяжких переступів, а особливо для рабів і взагалі для людей простого походження. Це було оруддя безславної кари на горло.

Смерть на хресті була повільна й надзвичайно тяжка, — розп'ятий умирав поволі, часами 10 — 14 днів, а то й довше, умирав головню від голоду. Слова “розпинати”, “розп'ясти”, “розп'яття”, — це стародавні церковні слова, по-новому це буде: вішати, повісити, повішення.

Звичайню засудженого на розп'яття прибивали цвяхами до хреста, по цвяхові в кожную руку й кожную ногу, але часто бувало й так, що засудженця не прибивали, а просто прив'язували до хреста, див. мал. 5 і 26. А часом розпинали головою додолу, тоді розп'ятий помирав скоріш. Звичайню розпинанаго роздягали наголо, нічого не позоставивши. По смерті розп'ятого заковували тут же до ями разом з його хрестом.

Назва “хрест” встаровину писалася в нас “крестъ”, і походить від латинського *crux*, *crucis* (грецьке *stauros*), а це також ясна вказівка, що хреста, як кару смерти, перші занесли в Європу римляни, і своє слово поширили по всьому світові. Наше старослов'янське “крестъ” пізніш змінилося в нас на “хрест” під впливом слова Христос, і таким чином обидві ці слові поєдналися.* Форма “хрест” (замість крест) ві-

* Від основного слова “хрест” пишемо: хрещення, хрестити, перехрещений і т. ін., хоч вимовляемо хрестити й т. ін., бо в нашій мові ненаголошене *e* бренть як *i*. Див. мою працю: “Українська літературна мова” 1951 р. т. I § 11.

дома вже з Початкового Київського Літопису, де під 1092 р. знаходимо цю нову форму хрест (за Іпат. списком ст. 150), перехрестися (ст. 169).

Саме слово “хрест” відоме в слов'янському світі, а в тому і в Україні, з дуже раннього часу, ще з часу дохристиянського, бо Хрест приходив ще з початками Християнства.

Року 63-го перед Христом римляни завоювали Палестину, і принесли з собою й варварський спосіб смертної кари через розп'яття на хресті. А що гебреї часто повставали, то вся Палестина була покрита десятками тисяч хрестів порозпинаних повстанців. У гебреїв був свій спосіб смертної кари, — побиття камінням, і звичайно робилося так, що першого каменя кидав найсильніший (або головний обвинитель) і забивав на смерть відразу. Але Ісуса судив римський прокуратор над Юдеєю Понтій Пилат, і примінив до Нього римський спосіб смертної кари, розп'яття, бо юдейський парламент, Синедріон (головою його був Анна, тесть Кайяфін) та юдейський Первосвященик Кайяфа зріклися від виконання своєї смертної кари, щоб сильніше зневажити Ісуса рабською карою.

Язичники зневажали Хреста, і сміялися з тих, хто, його шанував. Апостол Павел свідчить про це: “Слово про Хреста тим, що гинуть, дуροщі, а для нас, що спасаємось, — сила Бога” (1 Кор. 1. 18). Це вказує, що вже за апостольського часу Хрест, як оруддя смертної кари на Ісуса Христа, на якому Він був розп'ятий, став сильно почитатися, і став загальним символом Християнства, яким християни гордилися. Про це свідчить той же Апостол Павло в Листі до Галатів, в якому він заявляє (6. 14): “А мені нехай буде, щоб я не хвалився, хіба тільки Хрестом Господа нашого Ісуса Христа”. Це важливе свідцтво, що вже Апостоли вважали Хреста символом Христа.

І хрестологія, цебто наука про Хреста, саме появилення його відносить ще на час народження Ісуса. Так, славний український богослов Іоаникій Галятовський († 1688 р.), що в своїй “Ключі Розуміння” 1659 р., Київ, у двох проповідях на Преображення дав багато вяснень про Хреста, навчає на л. 230: “Коли Христос уродився в Вифлеомі, на той час пока залася звізда на повітру, котрая трох царей провадила до Вифлеому. На той звізді було Дитятко малое з

Хрестом". І подано джерело з IV-го віку: Св. Іоан Златоустий (за виданням 1665 р. л. 3336 повніше: На Матвія нравоученіє 2).

Про Хреста, як символ терпіння, Ісус навчав (Матв. 10. 38) ще до Свого розп'яття, — видно, символ такого терпіння існував і в поган.

І хрест відразу став загально поважаним символом нової Віри,* символом Християнства, і християни малювали його на всяких речах, де тільки це можна було: на посуді, на дверях домів, на гробах своїх небіжчиків, в катакомбах, де молилися й т. ін. Не рідко бувало вже в II віці, що робили Хреста в себе на тілі, на грудях, а то й на чолі.

Малюнок 1. Різні типи Хрестів і їхні назви:

1. Грецький, а в нас корсунський.
2. Латинський.
3. Георгіївський.
4. Вилковий.
5. Єрусалимський.
6. Хрещатий.
7. Папський.
8. Кардинальський або лотрингський.
10. Патріарший, константинопольський без таблички, але буває й трираменний з табличкою на сторчовому стовпчику.

Влада переслідувала й забороняла Християнство, тому між ісповідниками його сильно ширилися тоді різні символи чи таємні знаки (бо треба було ховатися від язичників), а між ними й Хрест різної початкової форми. Такий Хрест частий на всяких пам'ятках церковної старовини I — III віків, частий він і на стінах катакомб, не рідкий він і на гробах.

* Про розвій почитання Хреста докладніш розповідаю в своїй історично-догматичній монографії: Іконоборство, 1952 р.

Форма цього найдавнішого Хреста була різна, трохи пізніш стала рівнокінцева, найлегша, щоб її вирізати, намалювати чи нарисувати, — це звичайно сторчовий стовпчик, перекреслений посередині такої ж довжини перекладиною чи раменом. Це стародавній рівнокінцевий (чотирикінцевий) чи однораменний Хрест. Хрест такої рівнокінцевої форми + найдовше позостався в греків, і тому він звичайно й зветься грецьким (мал. 1).

Язичники довгий час погорджували Хрестом і сміялися з християн, що вони шанують оруддя смертної кари для тяжких переступників. Але року 313-го своїм Медіоланським едиктом цар Візантійський Костянтин (274 — 337) дав волю Християнській Церкві, і з того часу Хрест набув собі загального почитання; трохи пізніш, року 325-го цей же Костянтин Великий своїм едиктом заборонив виконувати смертну кару розп'яттям на хресті, і розп'яття більш уже ніде не практикувалось.

І власне цей імператор Костянтин сильно побільшив і закріпив публічне вживання Хреста та його шанування. Цьому допомогло чудесне видіння, яке сталося 323 року перед вирішним боєм Костянтина з його суперником Максентієм: сам Костянтин і все його військо бачили серед білого дня, опівдні, що на Небі появилася Хрест, зложений з зір,* а біля нього грецький напис: *En tuto nika*, цебто: Цим переможеш, по-латині: *Nos vince*. Це саме повторилося і в сні Костянтинові, повторилося й тоді, коли він брав місто Візантію й почув і голос: Цим переможеш! І тоді Костянтин зрозумів це видіння так, що він переможе своїх ворогів тільки Християнством, бо Хрест був символом його. Це був переломовий час у житті й політиці Костянтина: він поклався на Християнство, і справді переміг ним усіх і все. І Костянтин наказав, щоб на військових прапорах (і на інших військових речах, на щитах) був вишитий Хрест, як символ перемоги. З того часу візантійські імператори стали зва

* Стародавні джерела вказують, що Костянтин бачив не чотирикінцевого Хреста, а пов'язання букв **X** і **P** в один знак, — **P** було в **X**. На той час це **XP** було частим символом Християнства.

тися “благочестивими (цебто, православними), або “благовірними”, а військо “христоролюбивим”.

Це саме перейшло і до наших українських князів. Так, Іпатський Літопис під 1113 р. подає: Преставися благовірний князь Михаїл, ст. 198. Під 1125 р. ст. 208: Преставися благовірний князь, христоролюбивий і

Малюнок 1а. Давній Св. Андріївський Хрест 1694 року.

З “Анфологіона” 1694 р. лист 187, Львівської Братської Друкарні. Св. Апостол Андрій і його Хрест, косо збитий. Ліворуч Київська гора, а на ній трираменний хрест (без таблички) зо скісним підніжком, якого поставив на ній Апостол Андрій. Праворуч пізніше місто Київ. Зверху напис: С. Апостоль Христовъ Андрей Первозванный. Дереворт Л. М.

великий князь всея Руси Володимир Мономах. 1145 р.. Благовірная княгиня Олена 228. Трохи пізніш усю цю православну титулатуру сприйняли князі московські, — вона в них українського походження.

Мати імператора Костянтина, Св. Єлена була християнкою, й по цих синових видіннях завзялася відшукати Гроба Господнього, а також і Хреста Ісусового. Так само й імператор Костянтин, перемигши року 323-го Максентія, задумав поставити Храма на місці Гробу Господнього, але для цього треба було перше знайти його.* Зробити це було не легко, бо ще імператор Адріян (117 — 138) наказав був завалити печеру Гробу Господнього й зрівняти все з землею.

Довго розшукувала Св. Єлена, та нічого не знаходила. Тоді вона скликала старих гебреїв, але й вони не могли допомогти їй. Багато старався й помагав Єлені Єрусалимський Патріярх Макарій. Нарешті вказано було на старого гебрея Юду, але той спочатку відмовлявся вказати місце Гробу Господнього, за що його вкинули до глибокої ями, та пізніш Юда таки показав шукане місце.

Це була печера, а в ній знайшли три хрести. Котрий же з них є Хрест Господній? Саме тоді в Єрусалимі померла одна благочестива дівчина, і стали прикладати до неї знайдені хрести. І коли приклали третього Хреста, померла дівчина воскресла, і так дізналися, котрий саме Хрест Господній. Це все трапилося 326-го року. На пам'ятку цього Православна Церква святкує 7 (20) травня Явлення Животворящого Хреста.

Трохи пізніш зібралася сила народу, щоб побачити Господнього Хреста, а за натовпом більшості це не вдалося. Тоді Єрусалимський Патріярх Макарій 14 вересня 326-го року зійшов на підвищення й став “воздвизати”, цебто підіймати високо й опустити Св. Хреста, щоб усі його побачили. На віковичну пам'ятку цього й устаюване було вселенське Свято Воздвиження Чесного (=дорогоцінного) й Животворящого Хреста щорічно 14 вересня.

На місці Гробу Господнього імператор Костянтин побудував величного храма. А гебрей Юда, що вка-

* Історію знайдення Гроба й Хреста докладно розповідає Димитрій Туптало в своїх “Четых Мінеях” під 14 вересня, на Воздвиження. Він розповідає головню на основі оповідання грецьких хроністів IV-го віку. Так само синаксарі на Воздвиження звичайно розповідають про це.

зав це місце, охрестився, а пізніш був навіть Єрусалимським Патріархом Кириакком; своє життя він закінчив мучеництвом.

На цьому історія Животворящего Хреста не покінчилася. За царювання імператора Фоки (602 — 610) перський цар Хозрой завоював Єгипет та Африку,

Мал. 16. Розп'яття на Андріївському Хресті.

Це герб Гетьмана Івана Мазепи, уміщений в арабському Євангелії, видрукованому в Алепо 1708 року. Мазепа мав найвищого орденського Андріївського Хреста, якого встановив року 1698-го цар московський Петро I.

здобув Єрусалим і багато християн помордував. Хозрой пограбував православні церкви, і перевіз до Персії Господнього Хреста. По смерті Фоки імператор Іраклій (610 — 641) сім літ воював з Персією, й таки переміг її й повернув Хреста Господнього на його місце на Голготі.*

* Про це докладно розповідають наші різні стародавні дже-

Оці події, які ми вище коротко описали, остаточно затвердили Хреста в християнському ужиткові, і він став загально почитаний.

І дуже рано в богословській науці появилася й хрестологічна ідеологія, що з часом усе зростала та ширилася. Так, один з найславніших Отців і Учитель Церкви Св. Афанасій (296 — 372), Архиепископ Олександрійський написав глибокого трактата: “Про страсті й про Хреста” (цю працю цитує Іоанн. Галятовський у своїм “Месії Праведнім” 1669 р. л. 276). Хрест — це була популярна тема і в Україні, і багато давніх письменників писали про нього, а особливо славний учений богослов наш Іоанікій Галятовський († 1688 р.). Змістовну свою проповідь про Хреста видрукував у Києві 1632-го року Митрополит Петро Могила, — це його праця “Крест Христа Спасителя”.* Взагалі всі давні проповідники в науці на Воздвиження подавали оповідання про Хреста.

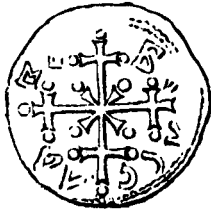
рела, напр. “Науки парохіалнія” 1794 р., Почаїв, ст. 232 — 233. Деякі джерела вказують, що це за цього часу за Іраклія відбулося й Воздвиження Животворящого Хреста.

* Працю передруковано в “Архивъ Юго-Западной Россіи” ч. II т. VIII.

III.

ПОЧАТКОВА ФОРМА ХРЕСТА.

Який був той Хрест, що на ньому розп'ято Ісуса, наука остаточно не встановила, хоч займається цим дуже багато й глибоко. Хрест, як оруддя смертної кари, був у римлян різної форми, залежно від їх провінцій. Найчастіші були оці чотири форми: 1. Просто один сторчовий брус, до якого прив'язувався засуджений. 2. Часом це були два бруси, навскіс зложені, як буква Х, — такий Хрест (*Cruх decussata*) пізніш

Малюнок 1в. Трираменний хрещатий Хрест 1018 року.

Трираменний хрещатий Хрест на монеті польського короля Болеслава Хороброго (992 — 1025), що року 1018 захопив був Київ і випустив монету. На монеті напис: Болеславъ.

був названий Андріївським (мал. 1 і 1а). 3. Нерідко це був брус з покладеним на нього раменом, на взір грецької чи латинської букви Т, — особливо часто це було в Єгипті, і такий Хрест зветься Єгипетським (*Cruх commissa vel patibulata*). 4. Часто це були два бруси, прибиті один до одного посередині їх, — це й був той Хрест, якого звемо грецьким (*Cruх immissa vel capitata, Cruх ordinaria*), див. мал. 1.

Чотирикінцевий грецький Хрест пройшов за I — IV віки довгу дорогу свого розвою, поки став рівнокінцевим Хрестом. Розвинувся він із таємного знака Хрис

тиянства, що спочатку був **X з Р** в ньому, а пізніш цю монограму **ХР** посередині перекреслено прямовісною лінією—, а все разом це визначало: Ісус Христос. Ще Костянтин Великий бачив на Небі Хреста в формі такого **ХР**. Остаточо в IV віці повстав рівнокінцевий грецький Хрест.

Монограма **ХР** є в нас ще на домовині князя Ярослава Мудрого († 1054 р.), що знаходиться в Софійському Соборі в Києві.*

Яким саме був початковий Хрест, про це трохи свідчать пам'ятки християнської давнини та твори Отців Церкви, але всі ці свідчення не однакові. Є немало свідчень, що хрест Ісуса був у формі букви **T**. Так, ще один з 70 Апостолів Варнава в I віці, у своєму листі звернув увагу на місце в Книзі Пророка Єзекіїля 9. 4: "Сказав Господь до нього: Перейди серединою Єрусалиму, і назнач знака на чолах людей". В гебрійському тексті тут маємо *tav* (але в грецькому це *semeion*, знак), і це гебрійське *tav* приймали за назву літери **T**, що визначає старого Хреста. Тому Варнава й пише: "В букві тау ти маєш Хреста". Тертуліан (160 — 230), учитель Західньої Церкви, свідчить про те саме: "Грецька буква тау, а наша (цебто латинська) **T**, це є образ Хреста". При розкопках Палатинського холма в Римі року 1857-го знайдено давнього Хреста в формі букви **T**. Такий трикінцевий Хрест зветься єгипетським, Антоніївським або розбійничим.

Давнє передання свідчить, що Апостол Петро був розп'ятий власне на такому єгипетському Хресті, але головою додола. Цікаво, що й по українських стародруках тримається така ж саме форма Петрового Хреста. Напр. ось "Анфологіон" 1638-го року Львівської Братської Друкарні, і тут на л. 4716 вміщено дереворита смерти Апостола Петра, і він намальований розп'ятим додола головою на Хресті, як перекинене наше **T**. Те саме бачимо в львівському Апостолі 1639 р. л. 576, і в багатьох інших книжках, — ніколи тут не подано Хреста двораменного чи трираменного, а завжди тут рівний трикінцевий Хрест з перекладиною при самій горі. Такий Хрест у нас так само

*Малюнок див. у М. Голубець: Начерк історії українського мистецтва, Львів, 1922 р. ст. 95.

звався латинським. А це все свідчить, що в Україні від давна сильно відрізняли свого православного Хреста від латинського.

Стародавній початковий Хрест у формі букви Т відомий багатьом народам, але найбільше панує він у Єгипті, і звичайно вживається тут, як символ щастя та радості, символ безсмертя позагробового життя. Ось тому такий Хрест частий і на давніх християнських гробницях, як символ вічного щастя в позагробовому житті.

Малюнок 2. Пізніший однораменний Хрест, 1642 року.

З “Тріоди Цвітної” 1642 року л. 418, Львівської Братської Друкарні. Долішня частина ікони Усіх Святих: ліворуч цар Костянтин, праворуч цариця Єлена, між ними пізніший грецький однораменний воздвизальний Хрест, що став звичайним в Україні й по світі. Дереворит К. З. Те саме в Тріоді Пісній 1664 р. л. 266, дереворит Василія Ушакевича.

Але більшість давніх свідчень говорять про те, що Хрест Ісусів був чотирикінцевий, і про це свідчать і численні археологічні пам'ятки, і твердження стародавніх письменників. Так, Св. Юстин (†165 р.) порівнює Хреста з Мойсеєм, що розпростер руки свої на молитві. Славний Єроним (331 — 420) в творі з IV-го віку порівнює Хреста Ісусового з літаючим птахом. Цікаво, що ці свідчення ходили й по Україні. Так, наш проповідник Іоанікій Галятовський (†1688) у своєму київському “Ключі Розуміння” 1659 р. на л. 2326 пише: “Где колвек пойзримо, всюди Крест

обачимо. Коли чоловік молиться Богу, поднесши руки, на той час чинить Крест. Коли риба пливаєть в воді, розширивши крильця свої, чинить Крест.* Коли птах літаєть по повітру, розширивши крила свої, чинить Крест” (це саме читаємо і в виданні “Ключа” 1665 р. на л. 337).

Розповідаючи про Хреста, Августин (353 — 430) пише, що в Ісусовім Хресті “була ширина, де розпростерті були руки, була довжина від землі, де прицвяховане було тіло, була вишина, яка видавалася уверх над попереочною перекладиною”.

Отож, наука приймає, що Хрест Ісусів був таки чотирикінцевий, і з IV-го віку він уже загальнознаний. По різних країнах він приймав різну форму (див. мал. 1).

Хрест Ісусів не був високим, — його приймають звичайно на два чоловічі зрости.** Проте деякі дослідники, опираючись на те, що Аман був повішений на дереві, високому на 50 ліктів (Естер 7. 9), твердять, що Хрест Ісусів міг бути й високим, особливо беручи на увагу свідчення Івана Золотоустого (347—407), що “Господь розп’ятий був на високому дереві”, вищому за хрести розбійників. Але грецькі письменники IV-го віку ясно розповідають, що ті три хрести які знайшла цариця Єлена 326-го року, усі були однакові, і тільки чудо від одного з них показало, котрий Хрест Ісусів.

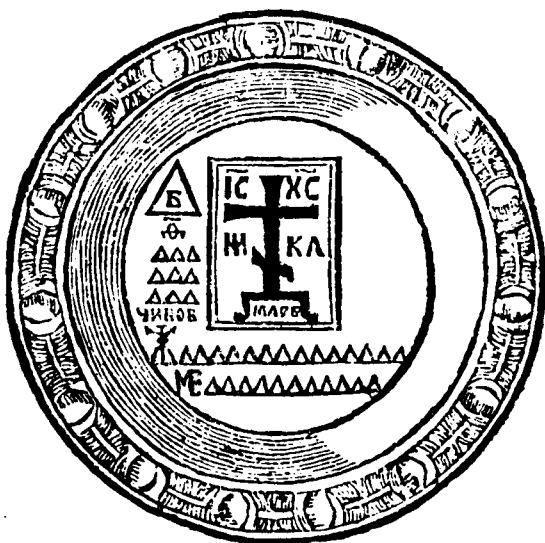
* Риба була одним з давніших символів Християнства. Риба по-грецьки *ichthus*, а ці букви визначають грецьку монограму: Ісус Христос, Син Божий.

** І в українському мистецтві часом малювали Хреста в Розп’ятті занадто високим; напр. такого Хреста (зо скісним підніжком) бачимо на портреті Костянтина Корнякта XVI ст. (див. М. Голубець: Начерк історії українського мистецтва, 1922 р., Львів, ст. 175). Цей же портрет даний і в Укр. Заг. Енци. II. 353, але з зовсім іншим Розп’яттям.

IV.

ПОШИРЕННЯ Й ЗМІНИ ГРЕЦЬКОГО ХРЕСТА.

Оцей т. зв. грецький Хрест, Хрест початковий рівнокінцевий широко був рознесений по всьому християнському світі. Навіть одне сузір'я південної кулі з глибокої давнини зветься "Південним Хрестом", бо це рівнокінцевий Хрест.

Малюнок 3. Неповний трираменний Хрест, 1604 року, зо скісним підніжком.

З "Службника" Стрятянського 1604 року ст. 24, те саме по всіх українських Службниках. Проскомідійний Дискос (тарілочка) з часточками з проскурки. Посередині неповний трираменний Хрест (без таблички) зо скісним підніжком. Дереворит. Долі під Хрестом звичайне МЛРБ, це: Місто Лобное Рай Бисть.

Був занесений цей грецький Хрест і до нас в Україну, певне ще в доісторичні часи. Офіційно, як знак

Християнства, Хрест цей прийшов до нас, коли року 988-го наш князь Володимир Великий охрестив киян і свою широку Державу. Звичайно візантійські імператори складали перед своєю коронацією присягу на вірність Православній Вірі (бо ж звалися благовірними), і таку присягу вони взяли й від князя Руси-України Володимира. І Володимир склав урочисте приречення при своєму хрещенні в Корсуні за весь український народ на віки вічні: “Вірую й приємлю церковная Преданія (цебто церковне Передання й Канони), і кланяюся Честним Іконам, кланяюся Древу Честному, і Кресту, і всякому Кресту, і святим мощам, і святим сосудам, Віру Семи Собор Святих Отець” (цебто Догмати й Канони; див. Іпатський Літопис під 988 роком, за виданням 1871-го року ст. 77 — 78).

Оцей стародавній грецький Хрест у нас звичайно зветься Хрестом Корсунським чи Херсонеським, бо власне такого Хреста привіз Володимир Великий до Києва з Корсуня чи Херсонесу.*

І з того часу цей Корсунський Хрест широко розійшовся по Русі-Україні, і його ставили на стародавніх церковних одежах, — особливо на епитрахілях та на омофорах.

Ось трохи на це прикладів. На монетах Св. Володимира Великого (979 — 1015) й інших давніх князів бачимо звичайно грецького Хреста, як то було вже на монетах візантійських з IV-го віку.** На фресках у Київському Соборі Св. Софії, побудованому 1037 — 1039 р. р., омофор Св. Миколая усяяний грецькими Хрестами, — такі ж Хрести й до сьогодні панують на богослужбових ризах. На домовині князя Ярослава Мудрого (†1054 р.) в Софійському Соборі в Києві бачимо кілька грецьких Хрестів. На шапці кн. Володимира Мономаха (1113 — 1125) грецький Хрест на мініятурі т. зв. “Збірника царя Святослава” 1073 р. на омофорах грецькі Хрести. Княжі корони, як і владичні митри, зверху мали грецькі Хрести, як те

* В Ризниці Московського Успінського Собору знаходився один з найдавніших Хрестів Корсунської форми, занесений сюди з України.

** Через це давнину в деяких народів Хрест і монета мали одну назву, пор. австрійське Kreuzer, українське грейцер.

бачимо на візантійських коронах ще з V-го віку. Архиерейські Хрести на грудях — Хрести грецької форми. Так само на архиерейських жезлах, як і на митрах бачимо ці грецькі хрести з найдавнішого часу, по різних малюнках, а в стародруках XVII-го віку вони панують. У гербах з найдавнішого часу, коли входить до нього складовою частиною Хрест, то він грецької форми; те саме бачимо пізніш і в гербах української гербової шляхти. А то й деякі держави мають грецького рівнокінцевого Хреста на своєму державному прапорі, напр. Греція, Італія, Швейцарія, як мала його на своєму прапорі і Січ Запорозька.

Малюнок 4. Неповний трираменний Хрест, 1694 року, зо скісним підніжком.

З “Анфологіона” 1694 р. л. 1176, Львівської Братської Друкарні. Св. Мученик Димитрій держить у лівій руці трираменного Хреста (без таблички) зо скісним підніжком. Дереворит Л. М., зроблений 1688 року.

І аж до нашого часу панує грецький чи корсунський Хрест, коли ми щось прикрашуємо, напр. на наших писанках, на вишивках (“хрестиками”) й т. ін. І слово таке в нас повстало “хрещатий”: хрещатий барвінок, хрещаті ворота, хрещаті корогви, хрещата плахта й т. ін. Є й хрещатий Хрест (див мал. 1). І

взагалі можна ствердити, що грецький Хрест глибоко увійшов до українського церковного й народнього життя ще з найдавнішого часу, і таким позістається й досі.

Напр., хрести вирізьблюються на хатніх дверях, а то й на інших забудовах. Кожен українець конче носить Хрестика на собі. Померлому вкладається в руки дерев'яний, чи частіш восковий Хрест, і цей звичай бачимо по всій Україні, як стяг Христа в останню дорогу.

На взір грецького рівнокінцевого Хреста часто будуються наші храми, як то було і вдавнину. Нарешті цього ж давнього рівнокінцевого грецького Хреста кладемо на себе при хресному знамені.

По дорогах ще здавнини ставилися Хрести, і всі вони, які дійшли до нашого часу, звичайно за давнього часу були рівнокінцеві грецькі.

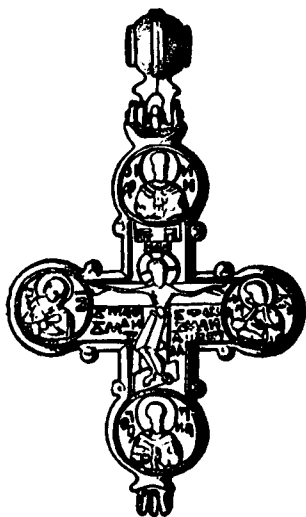
Розкопки й інші нахідки показали*, що в Києві вже з XI-го століття виробляли багато Хрестів, особливо складених, т. зв. енколпіонів (часто з часточками мошів). Ці Хрестики розходилися з Києва по всій широкій Русі та по-за її межі, й скрізь розносили грецьку форму Хреста, бо всі Хрестики з XI-го віку, відомі нам, все грецької форми. Особливо цинилися літі Хрестики з емаллю, по-мистецьки вироблені. Такі кийські Хрестики XI — XII віків знайдені навіть на далекій півночі, в Росії, знайдені і на території Чех.

Такі т. зв. енколпіони, Хрести з порожнявою серединою, де береглися мощі Святих, носили на собі по-верх убрання українські Єпископи, а від них перейняли й Єпископи російські, і тільки в XVIII ст. енколпіони були замінені нагрудними ("наперсними") однораменими Хрестами. Наперсні однораменні Хрести носили в Україні і всі Архимандрити, що Св. Синод року 1742-го запровадив і для Архимандритів російських, — тут це наш український вплив.

Усе вищеподане ясно свідчить, що Володимир Святий прийняв за Віру України тільки грецьке Православ'є, а не Віру латинську, бо латинський Хрест того часу мав іншу форму. І цього рівнокінцевого грець

* Див. "История культуры древней Руси" за редакцією Н. Н. Воронина, М. 1948 р. т. I ст. 325, 357 — 358.

кого Хреста не рідко згадують і давні Отці й Учителі нашої Церкви. Певне це про свого грецького Хреста розповідає й Костянтин-Кирил (†869 р.) у “Житті Костянтина й Мефодія” X-го віку, — в опису диспути Костянтина з Патріярхом Аннієм*. Кос-

Малюнок 4а. Трираменний Хрест зо скісним підніжком десь першої половини XIII-го віку.

Бронзовий енколпійон (нагрудний Хрест) десь першої половини XIII віку, до 1241 року, знайдений при розкопках 1940 — 1941 року княжого двора на “Золотому Тоці” старого Крилоса. Див. Ярослав Пастернак: Старий Галич, Львів, 1944 р. ст. 181 ч. 6. Тут 3/4 природної величини.

тянтин говорить: “З чотирьох частин складається Хрест (цебто, з чотирьох кінців), і коли бракує хоч однієї, то вже не має він свого вигляду.**”

* Див. Проф. Іван Огієнко: Костянтин і Мефодій, 1927 р. т. I ст. 50.

** Пор. це саме в “Ключі Розуміння” Іоан. Галятовського 1659 р., Київ, л. 232б: “Поки єсть форма Креста, поти єсть Крест, а коли форма зопсується, юж і Креста немаш” (у виданні 1665 р. це саме на л. 337).

Добре знаний в Україні т. зв. Андріївський Хрест (див. мал. 1 і 1а). Це два бруси навськісь зложені. Передання подає, що саме на такому Хресті був розп'ятий Апостол Андрій Первозванний, і тому цей Хрест і зветься його ім'ям. Останні наукові розвідки твердять, що це стародавній символ Християнства, на взір букви Х, що був уже ще до чотирикінцевого Хреста.

З найдавнішого часу, а особливо з V-го віку, по всьому християнському світі грецький хрестик + став правним підписом неграмотним аж до сьогодні. Основою цього послужили давні християнські церковні Собори, — вони вимагали, щоб присутні Єпископи конче ставили під постановами замість присяги Хрестика з власноручним поясненням, хто цього Хрестика поставив, цебто з своїм підписом. Пізніш те саме робили й світські особи, про що були едикти візантійських імператорів. Три хрестики під яким актом надавали йому подвійної юридичної сили, і за порушення такого акту кара була подвійна.

Усе це позосталося аж до нашого часу, скажемо ставлення Хрестика перед підписом Єпископа, — тут Хрест править головну ролю затвердження, а підпис тільки вказує, хто Хреста поставив.

Усі давні листи й грамоти звичайно починалися з Хреста грецької форми (це т. зв. хрисмон), що бачимо вже з V-го віку, і це позосталося в листах осіб аж до сьогоднішнього дня. Напр. напис болгарського царя Самуїла 993-го року розпочинається грецьким Хрестом. Напис на нашому т. зв. Тмутороканському Камені 1068 року так само розпочинається грецьким Хрестом. Грецьким же Хрестом чи хрисмоном розпочинаються всі слов'янські грамоти, в тому українські й молдавські. Визначав цей Хрестик прикликання імени Божого на ту справу, про яку розповідається в акті. Це свого роду присяга на Хресті.

На давніх печатках так само бачимо грецького Хреста, напр. на печатці князя Юрія I Львовича (1300 — 1308).

На рецептах лікарі завжди ставили хрестика, що вдавнину було і в нас у Києві, — лікарству pomoже животворящий Хрест. Приступаючи до оглядин хворого, лікар завжди перше осінював себе св. Хрестом, як це радить д-р Франциск Скорина (†1535).

Козацькі військові прапори XVI — XVII віку завжди мають на собі грецького Хреста, як його мали й грецькі війська Костянтина Великого ще з 323-го року. На малюнку козацької Ради XVII-го віку козаки стоять під своїм прапором з грецьким Хрестом.

Малюнок 5. Класичний трираменний Хрест зо скісним підніжком, 1470-го року.

Це малюнок Розп'яття, яке намалював 1470-го року український мистець в каплиці Чесного Хреста в Кракові на Вавелі. Див. М. Голубець: Начерк історії українського мистецтва, Львів, 1922 р. ст. 161. При Хресті "предстоящі". Розбійники прив'язані до Хреста. Ноги Христові прицвяховані одна біля одної двома цвяхами, цебто по-православному.

Рукописний Службник-Требник чернігівського Архiepіскопа Лазаря Барановича (1593 — 1694) має малюнок посвячення козацького прапору, — він з грецьким Хрестом.

З бігом часу початковий грецький Хрест став міняти свою форму, і в латинській Церкві рано виробився свій своєрідний Хрест, а саме, — перекладина ставиться при сторчовому стовпі близько його верху (мал. 1, 35 і 36), а долішне коліно довге. Такого латинського Хреста вдавнину ніколи не знайдено на українських землях, бо Володимир Святий нічого спільного не мав з латинським Католицизмом, — він свідомо прийняв грецьке Православ'є.*

Ті Церкви, що пізніш, в XVI віці повстали з Церкви Католицької, всі вони затримали в себе Хреста католицької форми й уживають його й досьогодні.

З дуже давнього часу повстав т. зв. п а т р і я р ш и й костянтинопольський Хрест — це Хрест двораменний (див. мал. 3.), а часом і трираменний, при чому верхнє рамено, цебто табличка, над сторчовим стовпом. Рамена розставлені в певній пропорції. Це дуже стародавній Хрест, який і до України зайшов дуже рано.**

Окремо виробився вже з давнини папський Хрест, — це Хрест трираменний, але всі три рамена збільшують свою довжину згори додолу, так що горішнє рамено найкоротше, а долішне найдовше. І всі три рамена зовсім близькі одне до одного, а не порозставляювані в певній пропорції окремо, як то буває на православному Хресті (див. мал. 1).

Двораменний на взір папського Хрест, але без долішнього найдовшого рамена, зветься кардинальським або лотрингським (див. мал. 1).

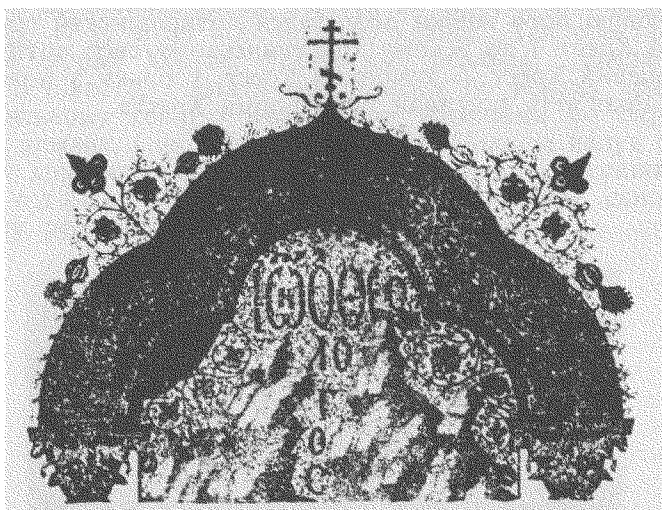
Грецький Хрест став змінятися вже на своїй батьківщині. Так само став він змінятися і на українській землі ще вдавнину, — стали змінятися його кінці так, що вони були ширші на закінченнях, а вужчали в напрямі до центру, як на мал. 2. Або кінці малі заокруглення чи кульки й т. ін. Це вже був початок дальших змін форми Хреста. Напр. на короні ("шапці") кн. Володимира Мономаха (†1125) кінці грецького Хреста вже з кульками. На архиерейській перемиській митрі XIII-го віку грецький Хрест не

* Див. про це "Слово Істини" ч. ч. 46 — 47 за 1951 рік.

** На монеті візантійського імператора Василя II та Костянтина VIII (976 — 1025) є патріярший Хрест в руках імператора, див. "История культуры древней Руси", 1948 р., т. I ст. 382.

простий, але рясно прикрашений. Зміну грецького Хреста в такому напрямі бачимо і в інших слов'янських народів, напр. на гробовій плиті болгарського царя Самуїла 993-го року грецький Хрест уже з заокругленими кінцями.

Взагалі треба підкреслити, що головна різниця латинського й грецького хрестів у тому, що в латинському Хресті звичайно обидва рамена, як сторчове, так і поземе, прості прямокутники, без якихсь більших відхилень, тоді як рамена грецького Хреста не прості, і звичайно кінці їх чимсь прикрашені.

Мал. 6. Трираменний Хрест з скісним підніжком, 1507 р.

Українська рукописна Євангелія 1507-го року, в ній мініятюра Євангелиста Івана, а над мініятюрою класичний трираменний Хрест з скісним підніжком.

Замічу тут, що вже вдавнину Святі Отці Церкви вияснювали, що Хрест визначає Трійцю: сторчове коліно — це Бог Отець, а рамено направо й наліво — Бог Син і Бог Дух Святий. Ця наука сильно здержувала стародавню рівнокінцеву форму грецького Хреста, не даючи їй мінятися.

Славний український Богослов XVII-го віку Іоанкій Галятовський (†1688 р.) у своєму київському творі 1659 р. "Ключ Розуміння" на л. 2326 так вияс-

нює значення чотирьох кінців Хреста: “Хрест має чотири краї: еден вгору, другий вниз, третій вправо, четвертий вліво. З тих чотирох країв ми маємо чотири пожитки, бо вишшим краєм Хрест Святий одомкнув нам Небо, нижшим краєм збуриг пекло, правим краєм дає людем справедливим ласку Божую, лівим краєм дає грішним людем гріхов отпушення” (це саме в виданні 1665 р. на л. 337).*

Чотирикінцевий Хрест, — це основа всіх інших Хрестів: з бігом часу Хрест змінювався, приймав ту чи іншу форму, приймав на себе різні додатки, але основою його навіки позостався чотирикінцевий грецький Хрест. І по всьому християнському світі чотирикінцевий Хрест — основний Хрест. І тільки з повного Розп'яття повстали інші форми Хреста.

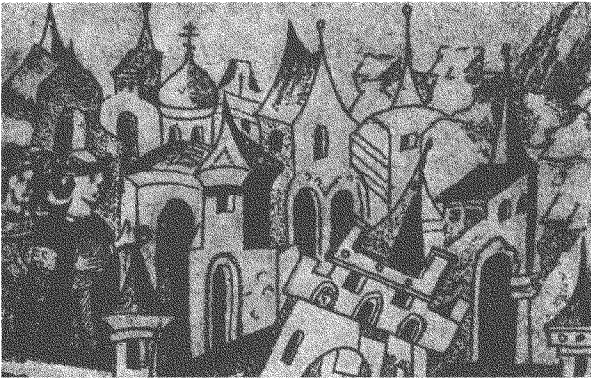
•

* У цій науці є певний натяк і про значення скісного підніжка.

V.

ОДНОРАМЕННИЙ ХРЕСТ.

З бігом часу грецький Хрест почав ще більш міняти свою початкову форму в тому напрямі, що сторчове коліно його стало значно довше від поперечного, й це останнє стали містити до Хреста приблизно на $\frac{1}{3}$ — $\frac{1}{4}$ вгорі від початку коліна. Так повстала нова форма Хреста, форма вже реальна, повстала ще в Візантії, і звідти поширилася по всьому християнському світі, з маленькими відмінами по окремих землях, і ця форма сьогодні найбільше панує по всіх християнських, у тому й католицьких країнах. Це однораменний Хрест, що відповідає основному реальному стародавньому Хрестові.

Малюнок 7. Церква з трираменним Хрестом, XVI -го віку.

З Лицевого (ілюстрованого) Літописного Зводу 70-х років XVI-го століття (т. зв. Никоновський Літопис). Місто Володимир Заліський, а в ньому церква з трираменним Хрестом, за кнівським впливом, за скісним підніжком.

На зміну грецької рівнокінцевої форми на форму однораменну з витягненим коліном вплинуло те, що ще вдавнину змінилася форма іконного Хреста, —

спочатку малювали його чистим, без ніяких прикрас, без жодних додатків, а пізніш, коли призабулося, що Хрест — оруддя смертної кари, стали малювати на ньому й розп'ятого Христа. І власне це продовжило сторчове коліно, і цілій формі Хреста надало реальної форми з прибитим на ньому Ісусом. Ось так повстала нова форма однораменного Хреста †.

Крім цього, з глибокої давнини по храмах були т. зв. “Воздвизальні Хрести”, — Хрести великої форми, які “воздвизали” на Свято Воздвиження 14 вересня. І з самого чину Воздвиження ці Хрести мусіли бути більші, в них сторчове коліно було в 2-3 рази довше від поперечного. І ці “Воздвизальні Хрести” (що згадуються в нас уже в Іпатському Літопису під 1288 роком) також впливали на повстання нової форми однораменного Хреста. Див. мал. 2.

І ось тому в Україну рано були занесені й однораменні Хрести з видовженим сторчковим коліном. Так, уже на кам'яній домовині княгині Ольги (†969 р.) з Десятинної Церкви в Києві бачимо три однораменні Хрести, з видовженим середнім стовпчиком. На омофорі Св. Миколая на киево-софійських фресках XI-го віку бачимо грецького Хреста також з видовженим середнім коліном. На срібних монетах кн. Володимира Великого (†1015 р.) вміщено й однораменні Хрести. Стародавні мечі мали держака (“рукоятка”) на взір Хреста, а сам меч був витягненим коліном.*

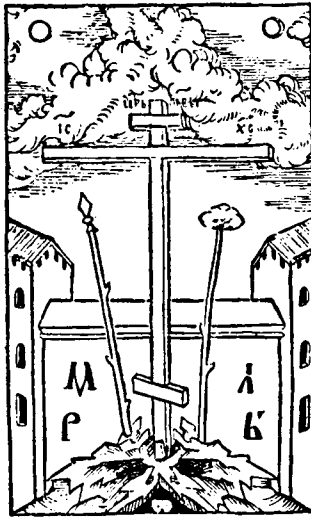
Ось тому на перших українських церквах, поскільки це можна дослідити, звичайно бачимо однораменні Хрести †. Так, стара Софія в Києві, побудована 1037 року, мала на собі, здається, однораменного Хреста, і таким його й позоставили при реставраціях 1633-го року Митрополит Петро Могила і року 1690-го гетьман Іван Мазепа. На давньому Соборі Св. Спаса в Чернігові бачимо однораменного Хреста. Такий же Хрест на січевій церкві на малюнку козацької Ради XVII ст.

Взагалі треба сказати, що вдавнину панував звичай ставити на церквах (це т. зв. надбанні Хрести)

* Пор. у “Ключі Розуміння” Іоанікія Галятовського 1665 р. л. 337: “Коли глянемо на меч, і там побачимо в рукоїстю Крест”. Пор. мал. 11, 15, 29.

частіш Хрести однораменні, прості чи прикрашені, і звичай цей довго панував в Україні, особливо в Україні Східній, і держиться там і до сьогодні.

Рано появился в Україні оцей однораменний Хрест і в загальному вжиткові: так звичайно роблять стоячі Хрести, благословляльні, Хрести на престольні й т. ін. Коли малюють Ісуса, що несе Хреста на Голготу, то цей Хрест звичайно однораменний. Камінні Хрести на дорогах стають з часом з довшим середнім

Малюнок 8. Основний український трираменний Хрест, зо скісним підніжком. Дермань, 1604 року.

З "Октоїха" 1604 р., з Дерманської біля Острога на Волині Друкарні. Книга видання Острівської Академії, от же й її Хрест. Написи: Місце Лобное Рай Бисть.

стовпом, і т. ін. Усі храми, які побудував гетьман Іван Мазепа, звичайно мають на собі однораменного Хреста (але прикрашеного).

Ось опис цілої низки Хрестів з наших львівських стародруків XVII-го віку, — тут часто знаходимо однораменного Хреста. Так, Анфологійон 1638 року з Львівської Братської Друкарні на л. 503 дає ікону Св. Володимира Великого, а в нього в руках однораменний Хрест, і такий же Хрест на церкві при ньо-

му. Апостол 1639 р. на л. 195 дає Воскресення Христове, а в Христових руках однорамений Хрест. Требник Львівський Братський 1668 р. на л. 103 має малюнок Вінчання, і на аналої стоїть однорамений Хрест; на л. 193 Похорон, — на хоругвах нормальні однораменні Хрести. Требник 1682 р. має на вихідному листі Розп'яття на однораменному Хресті (це рідко, — при Розп'ятті частіш трираменний Хрест). "Метрика" 1687 р. з друкарні Єпископа Йосипа Шумлянського, — тут митра й жезло зо звичайним Хрестом. "Акафисти" 1699 р. на л. 266 Христос несе однораменого Хреста; на л. 120 церква з таким же Хрестом. Описані тут випадки й надалі позосталися такими ж аж до наших днів, в них нерідко вживається однораменого Хреста.

Правда, нерідко буває й інакше; напр. в Анфологоні львівському 1638 р. Св. Володимир Великий має в руках однораменого Хреста, а такий же малюнок Анфологона київського 1619 р. дає Володимирові до рук трираменного (без таблички) Хреста зо скісним підніжком. Бо робили ці малюнки різні мистці. Див. мал. 11.

Але треба підкреслити, що однорамений Хрест не позостається простим, — його кінці часто прикрашуються, напр. маленькими кульками (мал. 17, 21, 30) або ширшають в напрямі від центру (мал. 2, 3), або закінчуються маленькими хрестиками (мал. 29). Власне такий прикрашений Хрест панує на церквах зверху; напр. церкви кінця XVII-го віку, доби гетьмана Мазепи, звичайно мають на собі Хреста, на якому замість підніжка кулька. Це вже був перехід до Хреста трираменного, бо кулька заміняє підніжка.

Навпаки, латинський католицький Хрест позостається рівним і без кінцевих окрас, а середня його перекладина (рамено) ближча до горішнього кінця сторчового коліна, ані ж це на Хрестах православних (мал. 1, 35, 36).

•

VI.

ТРИРАМЕННИЙ ХРЕСТ І ЙОГО ІДЕОЛОГІЯ.

Хрест — основний символ Християнства, і його ідеологія стала вироблятися й зростати ще з Апостольських часів. Християнська думка всі віки невинно працювала, щоб вияснити, що визначає Хрест, що визначають його частини.

Розп'яття з Ісусом Христом на Хресті вперше проявляються тільки в кінці V-го віку, а більше розвиваються в VI — IX віках. До цього часу Ісуса не малювали розп'ятим, — звичайно малювали символічно Агня при Хресті, або під Хрестом. Пізніш стали малювати Агня на Хресті, але VI-ий Вселенський Собор 680-го року 82-м Каноном наказав: “Наказуємо віднині образ Агня, що бере гріхи світу, Христа Бога нашого, на Іконах представляти в людській істоті замість давнього Агня”. Це стосувалося й до Розп'яття. І з того часу увесь Схід не малює Агня, але він частий у Церкві Католицькій.

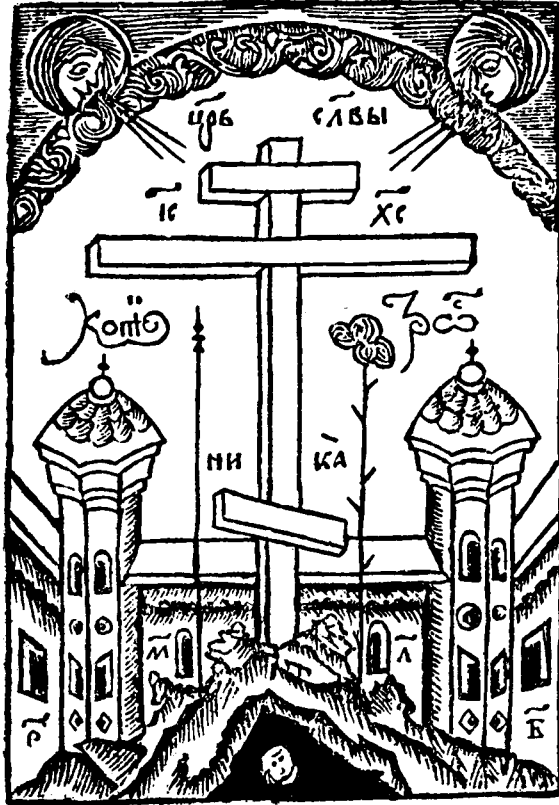
Спершу, коли малювали на Хресті Ісуса, з V-го віку, то малювали Його не розп'ятим, — Ісус стоїть на підніжку живий, як Цар. А коли стали малювати Ісуса розп'ятим, то довго малювали Його з відкритими очима, з величним радісним лицем. І тільки значно пізніш, уже з доби Відродження стали малювати Розп'яття з обличчям мертвого.

Хрестологічна ідеологія зростала весь час, а за нею йшло й мистецтво. На православному слов'янському Сході ця ідеологія зростала головню в Києві, й звідси розходила по всьому Сходові. Основувалась вона звичайно на науці стародавніх Отців і Учителів Церкви, і з часом розумілася глибше й повніше. Містичне вияснення Хреста розпочалося рано, і на християнській містиці побудована вся хрестологічна ідеологія.

Взагалі треба підкреслити, що хрестологічна думка в Україні всі віки була в помітному рухові й ніко-

ли не спинялася, а це родило інші форми Хреста, й вироблювало свою національну форму.

Ідеологія Хреста сильно розвивалася в Україні, беручи собі за основу стародавню грецьку Святоотців-

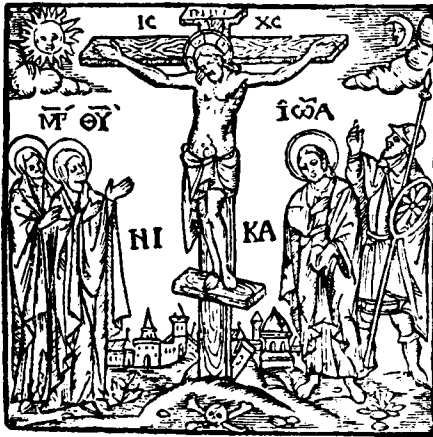
Малюнок 9. Основний український трираменний Хрест, Остріг, 1607 року.

З "Лѣкарство на оспалый умысль" 1607 р., з Остріжської на Волині Друкарні. Книга видання Остріжської Академії, от же й її Хрест. Написи: Копіє, Трость, Місце Лобное Рай Бисть. Зверху: Царь славы.

ську науку, яку в Україні глибоко знали. Ідеологія Хреста в хрестологічній науці грає першорядну вагу, і тому я спиняюся на ній трохи докладніш.

Трираменні восьмикінцеві Хрести відомі й на Заході вже здавна, напр. в XIII — XV віках їх уживано на єпископських, а особливо на папських Богослужбах. Але пізніш їх там не бачимо, — вони позосталися головно на Сході в Церкві Православній, як її істотна ознака.*

Трираменний (або двораменний) т. зв. Патріярший Хрест появился в Візантії досить рано, і певне рано дістався і в Україну. За давніх часів в Україні не мало було т. зв. ставропігіяльних монастирів та

Малюнок 10. Трираменний Хрест, 1614 року.

З “Книги о Священстві” 1614 р. л. 86, Львівської Братської Друкарні. Розп’яття на трираменному Хресті. “Предстоящі”: Божа Мати й Марта ліворуч, а проворуч Апостол Іван та сотник Лонгин. Ногн Христові одна біля одної, окремо прибиті двома цвяхами. Дереворит.

храмів, цебто таких, що належали безпосередньо під Патріярха Царгородського, оминувши свого місцевого Єпископа. Ознакою такої належності був Патріярший Хрест, ставрос, якого вмщали на видному місці над Царськими Вратами або в іншому місці.

* Д-р М. Сименович-Сіменс свідчить, що він бачив недавно на католицьких церквах в Ірландії трираменні Хрести такі, як наші.

Довго Києво-Печерська Лавра була ставропігіяльною, і на Царських Вратах її стояв Патріярший трираменний Хрест. Щоденно сотні, а то й тисячі богомольців приходили сюди зо всіх кінців України й бачили цього Хреста, а це не могло оставатися без впливу. Те саме було й у Львові у Братському Успінському Храмі, де так само стояв Патріярший Хрест (stauros), як ознака безпосередньої залежності від самого Патріярха.

Знаємо, що Києво-Печерська Лавра і по 1686-му році, коли Українська Церква опинилася під Москвою, довго ще боронила свою ставропігію Патріярха Царгородського, про що й писала на своїх виданнях, і тільки цар Петро I 5-го жовтня 1720-го року суворо наказав “имяноваться Кієвопечерскому и Черниговскому монастырямъ во всѣхъ книгахъ ставропігією всероссійскихъ Патріярховъ, а не константинопольскихъ”.* Звичайно, в цій довгій боротьбі за ставропігію сильно зростала пошана до ставропігіяльного Хреста.

Безумовно, і т. зв. Патріярший чи ставропігіяльний Хрест (мал. 1) сильно вплинув на повстання такого ж українського Хреста, але до повстання такого Хреста йшло й перед тим довгими віками, з виробленням певної ідеології.

Уже наш Початковий Київський Літопис під 986 роком займається богословською ідеологією Хреста. Коли греки розповідали князю Володимирові про свою Віру, його сильно вразило розп'яття Христа. Володимир запитав: “Что ради на дереві распясться?”

І грек відповів: “А еже на дереві распяту (Христові) бити, сего ради, яко от древа вкушь (вкусивши), і іспаде породи. Бог же на дереві страсть (муки) пріать, да древом діаволь побіжен будеть, і от древа праведнаго примуть праведнії (за Іпатським списком, видання 1871 р. ст. 71 — 72).

Такі самі вияснення, чому Ісус Христос був розп'ятий на дереві, давали ще стародавні Отці Церкви, напр. Св. Іриней, Григорій Назіянзин, Амвросій, Іван Золотоустий і ін., і воно дійшло й до України.

*Докладно розповідаю про це в своїй монографії: Історія українського друкарства, Львів, 1925 р. ст. 279-280.

Це саме вияснення подає в XVII віці й ректор Київської Академії, славний наш письменник Іоаникій Галятовський на 264 ст. свого сильно поширеного твору: “Месія Праведний” (Київ, 1659 р.): “Діавол першого чоловіка з Раю вигнав до пекла през древо заказаное, з которога перший чоловік овоц урвав і з’їв, зачим Христос на дрєві крестном умерти зезволив, жеби през древо крестное випровадив чоловіка з пекла і запровадив его до Раю небесного”.*

Малюнок 11. Трираменний Хрест, 1619 року, зо скісним підніжком.

Київський друкований “Анфологіон” 1619 р. Св. князь Володимир з трираменним Хрестом зо скісним підніжком, але Хрест без таблички.

Отже, як бачимо, богословська думка вияснювала нам ідеологію Хреста з найдавнішого часу, що й записане в нашому Літопису ще під 986 роком. Це в нашій хрестології дуже важливий момент. І як знаємо, хрестологічна думка ніколи не спинялася в Ук-

* Зовсім правильно Іоаникій Галятовський у своїх творах пише Хрест, Небо, Рай, цебто з великої букви. Див. М. Іларіон: Українська літературна мова, Саскатун, 1951 р., т. I ст. 153 §316

раїні, бо ж Хрест грає велику роль в Християнській Вірі.

Що це було так, про це свідчать і “Акафісти” 1693 р. видання Києво-Печерської Лаври, — тут на л. 1766 вміщено повне Розп’яття зо Страстями на класичному трираменному Хресті зо скісним підніжком (див. мал. 26), а над цим Розп’яттям уміщено такі вірші:

Древо Райское з плодом бяше смертоносным,

А се Древо Крестное з плодом живоносным.

З Райскаго Древа плоду вкуси Адам смерти,

З Крестнаго Плода ядый не имать умерти.

З давнього часу в християнському світі існує передання, що Хрест Ісусів не був з одного дерева, але складався з трьох або навіть і чотирьох різних дерев. Скажемо, в Єрусалимі здавна про це існують різні передання, головню усні. Указується, що сторчовий брус був з кипарису, рамено для рук — з фінікового дерева, а підніжок з кедру; а часом додається, що табличка була з маслинного дерева.

Року 1626-го до Москви приїхав із Києва славний учений тогочасний богослов Лаврентій Зизаній Тустановський, і привіз сюди свого “Великого Катихизиса”, якого й видали в Москві 1627 р., чимало змінивши його мову. І ось у цьому “Великому Катихизисі” і була вже подана початкова богословська ідеологія про трираменного Хреста. Цей Катихизис сильно поширився по Московії в рукописних відписах, бо друкованого не пустили на продаж.

Подаю тут Зизанієву науку з рукописного Збірника XVIII-го віку, який зберігається в моїй бібліотеці:*

“Книга Катихизис” і Кирил Іерусалимській,** глава 13. О распятї і дрѣвах Креста.

Вопрос: От многих ли дрѣвес составлен Крест Христов?

Отвѣт: От трех, еже Сам Господь вѣщаєтъ нам Пророком Ісайем: “Слава Ливаном к Тебѣ приидеть, — кипарисом, і певгом, і кедром вкупі прославити місто святое Мое” (це 60. 13). Єдино убо древо прямо вдоль. Второе же поперег, ідеже биша руці Хрис-

* Текст подаю сучасним українським правописом.

** Тут мова про “Кирилову Книгу” 1644 р., яка складена з творів українських учених.

тові пригвождені. Третє же, ідеже биша нозі Христові пригвождені. Глаголеть бо: “І місто ногу Моєю — прославлю і (їх)” (це Ісаї 60. 13).

Октай гласа 3. в среду і в пяток, сідален на Утрені: “На кипарисі, і певгі, і кедрі вознесся еси, Агнече Божій”. Глас 7. в среду і в пяток, сідални на Утрені: “Церкви вопієть Ти в певгі, і кедрі, і кипарисі, поклоняющєся Тобі. На кедрі вознесєся, і певгі, і кипарисі Владика от Тройці єдин сий”. Тріодь, 4-я неділя Поста: “На кипарисі, і певгі, і кедрі”.

Малюнок 12. Ручний трираменний Хрест, Київ, 1627 року, зо скісним підніжком.

З “Тріоді Пісної” 1627 року, Києво-Печерської Друкарні. Преп. Симеон Стовпник (390 — 459), грек з походження, а йому дано в руки класичного українського трираменного Хреста зо скісним підніжком.

Оце ідеологія про троїстого Хреста, на якому був розп’ятий Христос, — Хрест цей складався з кипарису, певгу (сосни) і кедру (буку). Усе це засноване на свідченні Пророка Ісаї 60. 13, яке в дослівному перекладі з гебрєйського оригіналу брєнить так:

“Слава ливанська прибуде до тебе,
кипарис, сосна й бук (будуть) разом,
Щоб прикрасити місце Святині Моєї,
й місце ніг Своїх Я пошаную”.

Разом з тим це вже ідеологія й трираменного Хреста, бо вже ясно вказано на підніжка: “Третє же

(дерево), ідеже биша нозі Христові пригвожені”. Це в хрестології дуже важливе, бо це ж наука українська.

Повну ідеологію тридеревного Хреста пізніш подав нам Іоанікій Галятовський у своїому “Ключі Розуміння” 1665 р. (скорочено в Київському виданні 1659 р. на л. 2316 — 232). Ось вона: “Крест, на котром Христос був прибитий, був учинений з пенкної матерії: з дерева палмового, кедрового і циприсового (кипарисового), о котром дереві повідають Учителі церковнії, же Адам, коли захорів й мав умерти, послав сина свого Сифа до Раю просити Ангела о посилок для заховання живота своего. Ангел дав ему три зерна овоцу з дерева заказаного, котрий от Ангела взявши, коли з Раю принесл Сиф Адамові, отцеві своему, не застав його живого, але умерлого і погребенного. На той час посадив тиї три зерна на гробі отцевском, котриї три зерна, три літорослі: палмовую, кедровую і циприсовую з себе випустили”. Ці три вітки зрослися в одне дерево, і воно дожило аж до часу царя Соломона; на Соломонів храм воно було нездатне, тому пішло на кладку. Цариця Савська, будши в Єрусалимі, зріклася йти цією кладкою й пророкувала, що “на тім дереві має Бог, натурою чоловічою придітий, умерти”. Тому це дерево закопали в землю, а по довгому часі воно само вийшло з землі й пливало в ставку. Жиди взяли власне це дерево, як намокле й дуже тяжке, на Хреста для розп'яття Ісуса, щоб сильніше дошкулити Йому.

Отож, Хрест був учинений з того дерева, “котророе Адама уморило й оживило, которое з Раю Адама вигнало до пекла, і знову з пекла до Раю впровадило”. Пальма визначає перемогу, кипарис смерть, кедр розгонить змії (л. л. 335 — 336).

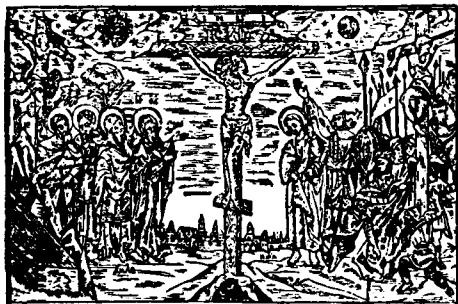
Джерелом для цього оповідання було стародавнє апокрифічне оповідання “Про хресне дерево”, яке з давніх часів ходило по Україні й було тут дуже популярне.*

Для вияснення ідеології Хреста цінні ще дві книги, видані в Москві. Це будуть: “Кирилова Книга” 1644 р. і “Книга о Вірі” 1648 р. Обидві книги складені в Ки-

* Див. Іван Франко: Апокрифи старозавітні, Львів, 1896 р.

еві, — це головні збірники з різних українських творів, а в Москві їх переклали на свою мову. І тут, між іншим, вияснена й ідеологія трираменного Хреста. Ці книги сильно поширились по всій Московії, їх глибоко поважали, а для старообрядців вони стали основними джерелами.

Про ці дві книги Митрополит Макарій у своїй Історії російської Церкви т. XI ст. 124 правдиво пише: “Виявляється, що дві надзвичайно важливі Книги, що надруковані в Москві за Патріярха Йосипа й найбільш поважані в наших розкольників, “Кни-

Малюнок 13. Розп'яття на трираменному Хресті, 1639 року, зо скісним підніжком.

З “Тріоді Цвітної” 1642 р. л. 116, з Львівської Братської Друкарні під управою Михайла Сльозки. Ісус нахилив голову направо до розбійника благорозумного, що свою голову звернув до Ісуса; навпаки, розбійник непокаяний відвернув своє лице від Ісуса. Дереворита різбив Ілія 1639-го року. Типове українське Розп'яття на трираменному Хресті, зо скісним підніжком. Малюнок зменшений тут учетверо.

га Кирилова” та “Книга о Вірі”, не є твори московські, а складені майже виключно з творів Української Церкви”. На цю замітку М. Макарія славний російський учений А. Н. Пипін у своїй “Історії рус. літератури” 1907 р. т. II ст. 259 міцно додав: “Факт цікавий тим, що тодішня Москва для важливих праць, якими вважалися ці дві Книги, не могла скористатися знаннями своїх “гораздих протопопів”, а мусіла звертатися до Києва”...

Приклад цих двох українських Книг, видрукованих у Москві для російського народу, для нас дуже навчальний з методологічного боку при науковій праці: треба бути дуже бережним при зазначеннях російських впливів на Українську Церкву, бо звичайно це було якраз навпаки, — впливи йшли з України.* Цю бережність треба нагадати всім тим, хто вважає трираменного Хреста за скісним підніжком за Хреста московського.

Ось під впливом таких оповідань і такої ідеології, що була в Україні здавна, вироблялась трираменна форма Хреста, — до повного Хреста бракувало ще тільки таблички, але вона була вже з глибокої давнини, тому про неї й не згадується. Так повстав трираменний Хрест.

*Див. про це докладніше в моїй статті в "Слові Істини" 1951 р. ч. 45.

VII.

ІДЕОЛОГІЯ СКІСНОГО ПІДНІЖКА.

У тій богословській хрестологічній ідеології, яку ми вище подали, було й третє рамено, “їдеже биша нозі Христові пригвождені”, або підніжок, якого не було в попередньому однораменному Хресті.

Малюнок 14. Ісус з трираменним Хрестом, зо скісним підніжком, 1630-го року.

З “Триоді Цвітної” 1642 року л. 171, з Львівської Братської Друкарні під управою Михайла Сльозки. Ісус з трираменним Хрестом, зо скісним підніжком, виводить померлих із аду. Різьбив В. року 1630-го. Малюнок зменшений тут в чотири рази.

Цей підніжок з давнини подається або поземо, або скісно: справа згори наліво додолу. Богословська хрестологічна ідеологія здавна докладно вияснює, чому саме цей підніжок перехиляють наліво додолу.

Ось рукописна книга “Алфавит” початку XVII-го віку*, а на л. 362б — 363 читаємо:

“В о п р о с : Чесо ради пишут у Креста Христова подножек десную (праву) страну под’ємнуса гори, а шуюю (ліву) понизшуса доли?”

От віт: За еже на Кресті стоя, главу преклони надесно (направо), да преклонит вся язики віровати і поклонятися Єму, того ради облегчи десную ногу, да облегчатся гріхи вірующих в Онъ, і во второе пришествіе Єго возмутся гори в стрітеніе Єго. А шуюю (ліву) ногу того ради отягчи і подножку долу поникшуса, да невірующії отягчаються і снідуть во ад”.

Ось це основна наука про скісного підніжка, як вона записана на початку XVII-го віку. Повстала вона, звичайно, значно давніш, а джерелом її було якесь стародавнє писання, може й когось з Отців Церкви. У нашому Алфавиті джерела не подано, а саме це оповідання вміщене під заголовком: “Вопросы и отвѣты недовѣдомыхъ вещей”, і подаються кілька відповідей на різні неясні церковні запитання. Цей мій Алфавит щедро користався українськими джерелами, і найправдоподібніше з них узяв і це вияснення скісного підніжка. Старообрядства на початку XVII-го віку ще не було, — воно повстало по 1666-му році, тому Алфавит не можна запідозрити в якійсь суб’єктивності. На початку XVII-го століття, як показують мої малюнки, в Україні скісний підніжок був уже здавна в загальному вжиткові, так само і в Московії, і вищеподане питання й відповідь на нього вияснює власне те, чим тоді здавна цікавились, як реально існуючим. Наше питання, як і ряд подібних на “чесо”, вміщене в Алфавиті на букву Ч, і зовсім не виключено, що воно вміщене і в ще давніших Алфавитах. Мій Алфавит сам початку XVI-го віку, але помилки пиаря ясно вказують, що це відпис із старшого, давнішого Алфавита, які відомі ще з XIII-го віку. У цих Алфавитах скрізь видно українські джерела їхнього змісту.

Переходжу до другого джерела. У вищезгаданому моему рукописному збірникові половини XVIII-

* Опис цього Алфавиту подав я в своїй праці: “Українсько-російський словник початку XVII-го віку”, Вінніпег, 1951 рік. Алфавит знаходиться в моїй бібліотеці.

го віку це саме оповідання повторене на л. 150: “О подножї Креста. Во Алфавитахъ...” і подається все вищеподане про це в Алфавиті; таке посилання на Алфавита свідчить про його популярність удавнину, а множинна форма виразу “во Алфавитах” ясно вказує на те, що автор знав їх не одного, і певне стародавніх. У цьому Збірникові, в якому є й статті старобрядського характеру, є кілька оповідань про Хреста, а їх джерелом подається Катихизис Лавріна Зизанія Тустановського, а також Отці Церкви, — Іван Золотоустий (†407) або особливо Кирил Єрусалимський (315 — 386). Не маю змоги переглянути Слова

Малюнок 15. Трираменний Хрест без таблички, зо скісним підніжком, 1638 року.

Гравюра київська 1630 р., — Святі князі українські Борис і Гліб з трираменними (без таблички) Хрестами, зо скісним підніжком у руках. Держаки мечів їхніх, як однораменні Хрести. Найперші українські Святі.

власне Кирила Єрусалимського, чи нема там вищеподаної науки про скісного підніжка; це Слово переробив Стефан Зизаній, і його вміщено на початку “Кирилової Книги” 1644 р., і від нього ця Книга й свою назву одержала.

Цей мій збірник XVIII-го віку вертається до питання про скісного підніжка ще раз, на л. 222. Тут дано такого заголовка: “О Крестѣ Христовѣ, Григорій Адмирчикій Во Алфавитѣ азбучномъ литері”.

Отже, знову поданий Алфавит, і поданий автор науки: Григорій Адмирський. Перше йде вяснення букв **от, о, н** на вінці Спасителя, а вже по цьому йде таке вяснення:

“В о п р о с. Чесо ради пишется Ісус Христос на Кресті єдину ногу поджату иматъ Господь, а другую протягнуту?”

Толкованіє. Поджатая нога суть жидовській Закон. Умалить Господь, распространить Віру Христіанскую, умножить язики.

Глава 124. О Кресті Христові.

В о п р о с. Чесо ради у Креста Христос облегчи десную ногу, і под'яся кверху?”

Отвіт. Того ради Христос облегчи десную ногу і под'яся кверху подножіє, да отдаст гріхи Віру приємшему, во второе пришествіє вознесутся на облацях, а в стрітеніє Єго на воздусі. А шуюю (ліву) ногу того ради обниси под ноги к невірующим Єму, а тегают і снидут во ад. А главу приклони Господь, — всі язици імуть віровати і поклонятися”.

Тут у тексті згадано “глава 124”. Але з чого це 124 розділ? Чи не з “Великого Катихизиса” Лаврентія Зизанія 1627-го року? У всякому разі це найясніше свідчить, що наука про скісного підніжка не московського походження. Крім того, вона тут уже трохи інша, молодша.

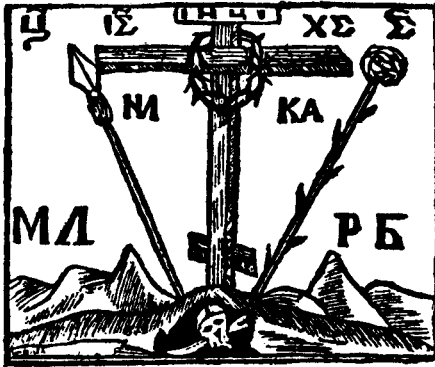
Серед українського народу на Київщині я не раз чув таке пояснення: Ісус голову схилив направо й праву ногу підняв, щоб іти направо до благорозумного розбійника. Підняв ногу праву, а ліву опустив, як у ході. Це народне вяснення близьке до книжного богословського.

Хто такий був поданий у рукопису Григорій Адмирський, не вдалося мені вяснити; не вдалося й вяснити, що саме тут належить йому.

У цьому ж Збірнику XVIII в. знаходимо ідеологію підніжка по Богослужбових книжках. А саме, на л. 1506 — 151 читаємо: “На Воздвиженіє честнаго Креста на “Господи возвах” стих: “Возносите вопіюще Христа преблагаго, і того поклоняйтеся Божественному подножію”. Канон Кресту дневной: В подножіє глаголет сила непобидимая. Христово подножіє побидительство на враги. І Давид воспіл: “Воз-

носите Господа Бога нашого, і кланяйтеся под но-
жію ногу Его, яко свято есть”.

На Воздвиженіє, сен. 14. Внимай, от посредняго
знаменія вся показует, яко божественним естеством
содержими суть: нижняя нижнім, вишня убо виш-
нім рогом содержима суть, посреднім же двоими
странами даже убо покажет Господь, яко той есть
собираяй и содержай всяческая. Сего ради крестную
смерть приіметь, то есть широта, і долгота, і висота,
знаменія убо висоту небесную, глубиною же преіспод-
няя, широтою же и должиною посреднія конци все-
ленную державою содержима опасно.

Малюнок 16. Основний український трираменний Хрест
зо скісним підніжком, 1639 року.

З Апостола 1639 року лист 147, Львівської Друкарні. Лі-
воруч копіє, праворуч трость з губкою для оцту. Значен-
ня написів: ІС ХС — Ісус Христос, по боках Ц і С — Цар
Слави. На табличці: ІНЦІ — Ісус Назарянин Цар Іудейсь-
кий. Під середнім раменом: НІ КА — грецьке ніка — пе-
ремагай. Доли МЛРБ — місце Лобное Рай бисть. Під Хрес-
том Адамів череп на костях. Дереворит відомого Іллі. На
Хресті терновий вінок.

О подножії Креста 4-го конца, також і преіспод-
няя, яке подножієм Креста являються, конци же зем-
лі восточнія і западнія, еже являєт, іудейскія лю-
ди”. Це списане з давнього тексту, і як бачимо, силь-
но поплутане.

Оця вищеподана хрестологічна ідеологія повстала ще вдавнину, і закріпилася в Україні серед її богословів. У цій ідеології основну ролью грає підніжок, а про нього вже Початковий Літопис під 986 роком подає в пророцтві Давида про втілення Сина Божого: “І первое Давид глаголя: Рече Господь Господеві Моему: сяди одесную мене, дондеже (поки) положю враги Твоя подножьє ногама Твоїма” (за Іпат. Літ. ст. 68). Отож, це місце з Псалма 109. І сильно звернуло увагу вірних на підніжок, звернуло увагу ще й тому, що цей вірш Псалма 109. І п’ять раз повторюється в Новому Заповіті: Мт. 22. 44, Мр. 12. 36, Лк. 20. 43, Дії 2. 35 і Євр. 1. 13. І цей вірш Псалма 109. І став пророцьким про втілення Сина Божого, і був віднесений до Розп’яття й до Хреста. Як бачили ми вище, наш Початковий Київський Літопис записав цю ідеологію вже під 986-м роком.

Вдавнину в Європі замість підніжка часом малювали чашу, в яку капала Христова кров (пор. мал. 22), або Адамову голову, часом голову з яблуком в устах, а часом змія, що спокусив Адама (див. мал. 36). Ці мотиви подибуємо і в українських стародруках.

Додам до цього, що ще стародавні Отці й письменники: Тертуліян (160 — 230), Іриней (130 — 203), Юстин Філософ, Григорій Турський (540 — 594) й ін. виразно свідчать, що Ісусів Хрест мав підніжка.

І власне з Розп’яття підніжок, у тому й підніжок скісний, пішов і до інших Хрестів, усе частіш з бігом часу.

VIII.

ТАБЛИЧКА НАД РОЗП'ЯТИМ ІСУСОМ.

Оце ідеологія Хреста з підніжком, цебто Хреста вже трираменного. Для закінчення її треба сказати ще про табличку, що була прибита над розп'ятим Ісусом. Вищезгаданий Збірник XVIII-го віку зве табличку титлом, — бо так вона за Євангелією звалася всі віки, — і на ст. 1496 — 150 розповідає під

Малюнок 17. Церковця з трираменним Хрестом, 1642 року.

З “Триоді Цвітної” 1642 року л. 1. Ліворуч Преподобний Антоній, праворуч Феодосій, між ними Печерська Лавра з трираменним хрестом. Дереворит В. θ.

заголовком: Титла. “Єгда же Христу распяту бившу, Пилат і титлу написа об Нем і положи верху Креста, глаголюще: Исус Назарянин Царь Іудеом, і они возбраняху єму: не пиши сие (так). Но яко Пилат рече ім: Еже писах, писах”. Це останне взяте з 60 зачала Євангелії від Івана (19. 19 — 22).

На це наш Збірник дає й ширше в'яснення на л. 150: "Пишет титлу Пилат і полагаєт на Кресті, се же єсть вину написаніє і явленіє. Се бо толкуєтсѧ титла. Являєт титлою, чій єсть Крест. Пишет же титлу, понося убо іюдеом, яко ослушавшимся Єго, являя злобу їх, яко на своего Царя восташа. Абіє (зараз) же отвіт сотворяя о славі Христові, зане бо тії с разбойниками распяша Єго, осквернити хотя імя Єго. Пилат же являєт, яко не разбойник бі (був), но Цар їх. Понеже погребені вкупі три креста хотят лежати, да познаютьсѧ, который єсть Крест Господень. Разбойническіи крести не імяша титла".

Мій Збірник XVIII-го ст. — це список з якихсь давніх творів, і в'яснення титла взяте так само з якогось давнього джерела.

Щодо цієї таблички чи титла над розп'ятим Христом, то вона відіграла велику роль не тільки в іконографії Хреста, але й в церковнослов'янськім письменстві. А саме, з давнього часу в церковнослов'янськім письмі, за прикладом письма грецького, стали писати святі слова скорочено, а над ними ставити титло, як знак скорочення. І дійсно, форма давнього титла X — XI віків часто була проста коротенька лінія, як оця: — (пізніш воно стало писатися з опущеними кінцями, вигнуте й т. ін.). Титло ставилося тільки над святими словами, і їх мусіли всі письменні добре знати, тому не було потреби писати їх повно, — кожен і в скороченій формі пізнає, що це є. Напр. Бга, Гда — це Бога, Господа. Відомий учений Костянтин Костенцький XV-го віку у своєму творі, написаному в Болгарії й Сербії: "Сказаніє о писменех", цілий 13-ий розділ присвятив титлам, і в'яснює, що як з Пилатового титла (таблички) можна було вже здаєка бачити, Хто то був розп'ятий, так і титло в письмі показує здаєка, що маємо слово святе.*

Ці титла в церковнослов'янськім письмі позосталися й до сьогодні, як позосталося й титло (табличка) в іконографії Хреста.

* Див. И. В. Ягич: Разсужденія старины о церковно-славянскомъ языкѣ, Спб. 1895 р. ст. 742-745. Про К. Костенцького є нова праця: К. М. Кујев: Konstantyn Kostenecki w literaturze bulgarskiej i serbskiej, Краків, 1950 р.

За римських часів табличку з написаною виною прибивали на хресті кожного розп'ятого, але на пер-

Малюнок 18. Трираменний Хрест, 1642 року.

З “Тріоді Цвітної” 1642 року л. 418, Львівської Друкарні. Велика ікона Усіх Святих, тут подається горішня частина з трираменним Хрестом. Дереворит К. З. Те саме в Тріоді Пісній 1664 р., дереворит Василя Ушакевича, л. 266.

ших стародавніх Розп'яттях часто таблички нема, — вона появилася трохи пізніш.

ІХ.

ПОВНЕ РОЗП'ЯТТЯ Й СТРАСТІ.

Подаю тут опис повного Розп'яття й тих речей, що звичайно малюються при ньому, т. зв. "Страсті".

Голова розп'ятого Ісуса малюється завжди похиленою тільки на правий бік, — до благородного розбійника (див. мал. 5, 10 і ін.). Часом малюють інакше, але то тільки з незнання (мал. 22).

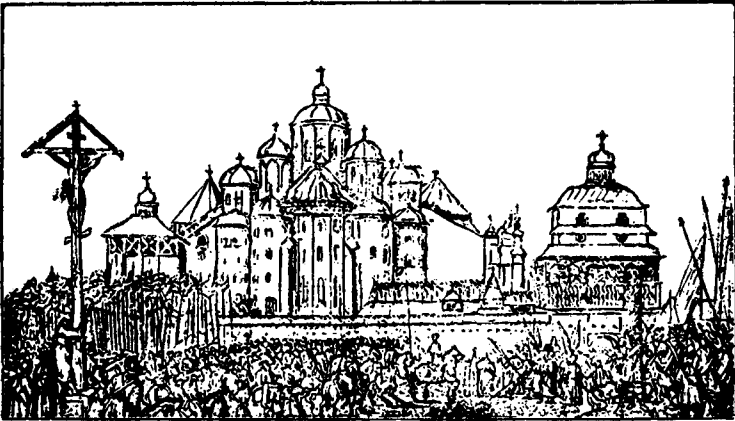
З найдавнішого часу на Сході Розп'яття малюється з довгим волоссям і малою борідкою. На Заході спершу малювали Ісуса без бороди, але пізніш пішли за грецьким звичаєм, і звичайно розп'яття з малою борідкою. Наслідючи Христа, і східне Духовенство звичайно носить довге волосся й бороду.

Засуджених на розп'яття часто просто прив'язували мотузами до хреста (див. мал. 5, 13, 26). Але про Ісуса знаємо (Єв. Ів. 20, 25, 27), що Він був прибитий до Хреста цвяхами. І ноги Христові завжди малюються одна біля одної, прибиті кожна окремим цвяхом. Навпаки, на римо-католицьких Розп'яттях, починаючи з XIII-го віку, ноги Христові завжди одна на одній, права на лівій (рідше навпаки), прибиті до Хреста одним цвяхом. Таким чином на православному Розп'ятті Христос прибитий чотирма цвяхами, як і дійсно бувало при розп'ятті; напр. на деревориті Положення Христа у гріб в Євангелії 1644 р. л. 175 львівської Братської Друкарні біля Хреста лежать вийняті чотири цвяхи. На давніших католицьких Розп'яттях було так само 4 цвяхи, але з XIII віку малюється вже по-новому, — дається тільки три цвяхи, бо стали вияснювати, що це на ознаку Св. Тройці.

Цікаво, що на Хресті енкалпіоні, виробленому в Києві в XI-му столітті, ноги розп'ятого Христа подані по православному: одна при одній, прибиті двома цвяхами; те саме бачимо й на чеськім енкалпіоні —

хресті XI-го віку, що прийшов із Києва.* Те саме див. на енкалпіїні з Крылоса початку XIII віку (мал. 4а) та на Розп'ятті 1470 року в Ягелонівській каплиці в Кракові на Вавелі (мал. 5).

Коли малюється Розп'яття Ісуса між розбійниками, то розбійник благородний малюється справа, з поверненою до Ісуса головою, а непокаяний, навпаки, зліва, і свою голову відвернув від Христа (див. мал. 13, навпаки мал. 26). Здавнини вже над благородним розбійником малюються Анголи, які забирають його душу до Раю, а над непокаяним — дияволи, готові забрати його душу до пекла.

Малюнок 19. Фігура з трираменним Хрестом у Києві, 1651 року.

Гравюра Св. Софії в Києві, по реставрації Митрополита Петра Могили, а перед нею зліва фігура з трираменним Хрестом. Христос обличчям до Собору, тому підніжок вийшов ніби навиворіт.

Якщо подається повне Розп'яття, то малюються при цьому й віками усталені "страсті", цебто ті оруддя муки, що були при розп'ятті Ісуса. Так, ліворуч малюється коп'їє, а праворуч трость з губкою для оцту (див. мал. 8, 9 і ін.); трость — це тро-

* История культуры древней Руси, М. 1948 р., т. I ст. 325. Тут малюнки енкалпіїнів.

стина з рослини іссоп. Часом над копієм і тростю подаються й їх початкові букви К. Т.

Про ці “страсті” мій Збірник з половини XVIII-го ст. за стародавніми джерелами вияснює: “О копії і страсті, почему і (їх) почитати, зри Трійдь 1. неділі Поста вторник вечер, і в среду на Утрені 5. неділі Поста: Копієм Ти (Твоім), Христе, страсті і гноєнія очисти серця моего. Копієм же прободен в ребра Человіколюбца, пробод змія”. Це за Єванг. Івана 19. 34. Такі страсті часом подаються і на католицьких Розп’яттях, але з іншою традицією, див. мал. 35 і 36.

Оруддями страстей побожний християнин цікавився вже з глибокої давнини. Напр., року 912-го в Костянтинополі були руські послы, ще до охрещення України, і цар Леон звелів показати їм “Страсті Господні, вінець, і гвоздь, і хламиду багряную, і мощі святых” (Начальний Літопис, за Іпат. списком ст. 23).

Коли малюють повне Розп’яття, то біля самого Хреста, під ногами Христовими вже з IX-го віку малюється черепа, — це череп Адама (див. мал. 9, 10 і ін.). Згідно з стародавнім апокрифічним оповіданням, Адам був похований в Єрусалимі, саме на тому місці, де потім повстало Лобне місце, Голгота.* І коли капала кров з розп’ятого Христа, вона капала на голову Адама, і змила його гріхи. Під Адамовим черепом лежать дві кістки, навхрест покладені.

Біля Розп’яття нерідка драбинка, — “ліствиця небесная”, як вияснено в українському Ірмологіоні 1682 р. (див. мал. 22, 32, 36), цебто Розп’яття — це наша ліствиця (драбина) до Неба.

Часом дають і півня (мал. 36), як символа покаяння Апостола Петра (Єв. Матв. 26. 75), а тим покаяння й кожного з нас. На українських фігурах-розп’яттях, що ставляться на дорогах, особливо на роздоріжжях, або на цвинтарях, ставиться й півень на Хресті, — щоб лякати нечисту силу в святому місці.

Ще Тертуліян (160 — 230) та Ориген (185 — 254) ясно вказували, що Христос був розп’ятий у терновому вінку (Мт. 27. 29). Вінка вдавнину не малювали, але з XIII-го віку при Розп’ятті нерідко пода-

* А. Н. Пыпинъ: *Исторія русской литературы*. Спб. 1907 р. вид. 3. т. I ст. 429.

ють і вінка. На українських Розп'яттях він не частий, але буває (мал. 16, 32).

З розпинаних звичайно здіймали всю їхню одіж, але є докази, що Ісусові позоставили п о я с а на бедрах. Перше десь з VII ст. малювали Розп'ятого в довгій туніці, але з доби Відродження звичайно малюють Ісуса тільки з поясом на бедрах. На українських Розп'яттях Ісус завжди нагий, з одним тільки цим поясом чи заслонкою (мал. 5, 10, 13, 22 і ін.). На крилоському Розп'ятті першої половини XIII-го віку пояс широкий, — від бедер аж до колін (див. мал. 4а).

Малюнок 20. Настільний трираменний Хрест зо скісним підніжком, 1668 року.

З Требника 1668 року л. 91 Львівської Друкарні. Дереворит мистця Івана Глинського 1667-го року 9 липня: Сповідь. Хрест обличчям своїм стоїть до Священика й до сповідника.

Коли малюється повне Розп'яття, то при ньому здавна є й т. зв. “предстоящі”: праворуч Мати Марія, а ліворуч Іван Богослов; а часом подають іще Марію Магдалину, Саломію, Марію матір Якова, Никодима, Йосипа Ариматейського, сотника, воїнів й ін. Див. мал. 5, 10, 13, 24, 27 і ін.

Здавна при Розп'ятті, згідно з Матв. 27. 45, малюють часто затьмарене сонце й місяця (див. мал. 9, 10, 13, 25).

За Розп'яттям часто видно малюнок Єрусалиму, мал. 10 і ін.

У стародавньому Розп'ятті була ще одна важлива частина, — це т. зв. сідалище: на сторчовому брусі прибивалося сидіння на взір рога, на якому розпинаний сідав, як верхи на сідло. Сідалище вдавнину малювалося, але рано його викинули. Тертуліян, Іринеї (130 — 203), Юстин Філософ, Григорій Турський (540 — 594) й ін. свідчать, що Ісусів Хрест мав на брусі табличку, сідалище й підніжка; але чи ці частини виходили поза площину бруса, не відомо, бо часто ці частини не виступали поза брус, а тому Хрест був ніби тільки чотирикінцевий. На українських Хрестах під середнім раменом часом дають ніби який круг, — це власне сідалище, пор. мал. 17, 21.

Коли подане повне Розп'яття, то вдавнину в наших стародруках давалося багато різних букв, що скорочено вияснявали потрібні речі. В моєму Алфавиті початку XVII-го віку на л. 1466 дано таке читання цих скорочень: “ЦС — Цар слави. ІХ — Ісус Христос. КТ — копіє, трость. МЛРБ — місто Лобное, распят Бог (в українських стародруках це пояснено: місто Лобное Рай бисть). ГГ — гора Голгофа, ГА — глава Адама. НККА — на Кресті іскупіл кровію Адама, а НККА грецьки — побіждай” (див. мал. 8, 9, 10, 16 і ін.).

Малюнок повних “страстей” часто знаходимо по наших стародруках. Напр. на деревориті Євстахія Завадовського в Апостолі 1696 р. з львівської Братської Друкарні л. 1516: трираменний Хрест, біля нього копіє й трость з губкою, ліворуч драбина, праворуч півень на колоні (див. мал. 26 і 36). Такі страсті з трираменним Хрестом дуже часті по наших стародруках і по наших церквах.

Малюнок повних страстей звався: “Страсти Господа нашого Ісуса Христа”, див. мал. 26.

На закінчення цього розділу підкреслюю, що про форму українського Хреста найбільше вирішує та хрестологічна ідеологія, яка виробилася в Україні, бо в практиці мистці часто відступали від неї, а їхньої форми не все можна брати за зразок. Ось тому

питання про форму трираменного Хреста зо скісним підніжком, як національного Хреста України, вирішує найбільше й найперше вищеподана хрестологічна ідеологія, а не конче життєва церковна практика його.

Існують т. зв. “Іконописні Подлинники” XVI — XVII в. в., — вони подають докладні вказівки, як малювати Святих; мусять бути в них вказівки, як малювати й

Малюнок 21. Процесійний трираменний Хрест, 1668 року.

З “Требника” 1668 р. л. 261, Львівської Братської Друкарні. Велике освячення води. Позад Архирея народ з процесійним трираменним Хрестом. Архирей погружає в кадку з водою також трираменного Хреста, Дереворит Іоанна Глинського.

Хрести; на жаль, я не міг використати цих Подлинників. Особливо цінні т. зв. “Лицеві Подлинники”, цебто Подлинники з малюнками. Вдавнину “Подлинники” були сильно поширені, — їх мав кожен, хто малював ікони.*

* Див. про них: І. Огієнко: Костянтин і Мефодій, Варшава, 1928 р., т. II ст. 356 — 359, тут і література про них.

Х.

ТРИРАМЕННИЙ ХРЕСТ.

Таким чином за новою церковною ідеологією новий Хрест Розп'яття складався з трьох рамен, які при бивалися до основного сторчового коліна:

1. Пилатова табличка чи титло з написом ІНЦІ (Ісус Назарянин, Цар Іудейський), найкоротше зо всіх трьох рамен. Місце цієї таблички не все було окреслене, — її малювали то вище, то нижче, а то часто ставили й на самому верху Хреста, бож Єв. Ів. 19. 19 свідчить: “Написа же і титла Пилат, і положи на кресті”. Напр. Євангелія 1644 р. з Братської Львівської Друкарні на л. 175 дає положення Христа у гріб, і тут табличка-титло прибита ніби над сторчовим коліном. Хрест з такою табличкою стає семикінцевим, і такий Хрест не рідкий в хрестографії грецькій та всіх православних народів, а в тому українського й російського; якогось замилювання до такого семикінцевого Хреста в Україні ніколи не було.

Вдавніну трираменні кипарисові Хрести з табличкою над сторчовим коліном і з рівним підніжком часто приносили з собою наші паломники зо Сходу, а то й з Афону, і на основі таких Хрестів вироблялися часом і наші. Це були семикінцеві Хрести, але Хрести привозні, не свої.

Табличка звичайна на Розп'яттях, але часом і не буває, а на інших Хрестах її часто не бачимо, бо там вона не конче потрібна; через це повстають неповні трираменні Хрести, цебто Хрести без таблички, шестикінцеві.

2. Середнє рамено, найдовше зо всіх трьох, для рук Ісусових; воно основне, бо буває на всіх Хрестах, і без нього Хрест не Хрест, тоді як титло й підніжок можуть і не бути в Хреста. У православному Хресті середнє рамено значно опущене, на $\frac{1}{4}$ чи $\frac{1}{3}$ сторчового коліна; а в Хресті латинському, навпаки, воно значно підняте вгору.

3. Підніжок, звичайно значно коротший за раменного Хреста, і кожен Хрест, що має підніжка, уже тим самим трираменний, хоч би титла-таблички й не було на ньому, бо титло буває не завжди, особливо на Хрестах малих, де табличка зайва, але завжди розуміється, що вона є.

Малюнок 22. Мислений трираменний Хрест, 1682 року.

З рукописного “Ірмологіона” 1682 р., якого написав “Ієрей Павел Дубовскій, казнодѣя Монастыра Кобринскаго Св. Спаса, композитор и авдитор”. Перед гласом сьомим заставка, а в центрі її Розп’яття на дереві (на винограді). Кров Христова спливає в чашу й на підніжка (а з нього на голову Адама, якої не намальовано). Маляр намалював Розп’яття не за традицією, бо голова Ісуса опущена наліво, тому й підніжок піднесений вліво. Усього Ірмологіона прикрашував василіянин уніят, тому й напис на табличці латинський: INRI. Кров намальована червоною фарбою. Кобринський Манастир був того часу уніятським. Малюнок натуральної величини. Ліворуч Ангел з драбинкою, і написом: “Рад(уйся) лістнице небесная”, а праворуч з сонцем, з написом: “Рад(уйся) солнце незаходимого”.

Було п’ять головних причин, що довели до повстання й розросту трираменного Хреста, а саме:

1. Першою й найголовнішою причиною було появлення т. зв. Розп’яття. Уміщення на Хресті розп’ятого Христа почалося ще десь по V столітті, і власне це повело до повстання трираменного Хреста, бо стали писати і титло над головою Ісуса, і ставити підніжка

для ніг Його. А цей підніжок ідеологічно повстав також у церковних Піснопіннях дуже рано, ще на давньому візантійському ґрунті. І власне з Розп'яття підніжок пішов і на інші Хрести.

2. Стали появлятися й малюнки Голготи з трьома Хрестами, два по боках розбійничі, а середній Христів, і його стали конче вирізнявати й малювати титло-табличку та підніжок (мал. 28). А це й повело до повстання ідеології трираменного Хреста.

3. Важливою причиною було також давнє передання, що Ісусів Хрест був складений з трьох дерев, і було окреме дерево на підніжка. Передання це повстало дуже рано, і вона вело до малювання Хреста з підніжком, а такий Хрест — це вже Хрест трираменний. В основі цієї ідеології лежить дуже давнє апокрифічне “Сказаніє о дереві хреснім”, а сама ідеологія підніжка, як ми бачили вище, відома вже нашому Київському Початковому Літописові.

4. На повстання нашого трираменного Хреста безумовно вплинула й така ж трираменна форма т. зв. Патріяршого Костянтинопольського Хреста, особливо коли він був з табличкою, цебто семикінцевий, та про це я розповідав вище.

5. Одною з причин реального поширення трираменного Хреста в Україні було сильне бажання православних українців конче відрізнити свого Хреста від форми Хреста польського католицького. Це сталося в нас рано, а сильно побільшилося особливо в XVI-м столітті, по поєднанні України з Польщею, по т. зв. Люблинській Унії 1569-го року, коли польське Католицтво сильно накинuloсь на українське Православіє, а в кінці й силою державної влади запровадило 1596-го року т. зв. унію, що пізніш назване було греко-католицтвом. Цей похід Католицтва значно дошкульніший був на Західньо-Українських землях, у Галичині та на Холмщині, і там справді сильно поширився трираменний Хрест, як чисто український, хрест “руський”, тримається аж до сьогодні, помітно усуваючи з ужитку Хреста однорамного, як ніби польського й римо-католицького.

На західньо-українських землях, що сусідували з Польщею, трираменний Хрест зо скісним підніжком з давнього часу став прапором “руськості”, українства, і з давнього часу і поляки вважали такого

Хреста Хрестом “схизматицьким”, “руським”, українським. Під прапором трираменного Хреста зо скісним підніжком довгі віки боронилася українська нація від винародовлення, чому цей Хрест густо политий українською кров'ю...

Цікаве й цінне світло на цю справу подає скарга української шляхти 1583 р. до Київського Митропо-

Малюнок 23. Трираменний Хрест на Євангелії, 1687 року.

З львівського видання 1687-го року: “Метрика” кн. IV л. 30 Єпископа Йосифа Шумлянського. Тут дано “мірського Іерея изображеніє”, щєбто зразок одєжі українського Священника; в лівій рүці його Євангелія, а на ній, як зразок українського Хреста, трираменний Хрест зо скісним підніжком. Тут малюнок зменшений учетверо.

лита Онисифора Дівочки. Наша видатніша тодішня інтелігенція скаржитьсѣ на насильства католиків: “Церкви (православні) замикались, забороняли дзвонити... Рубають Хрести, й на вимогу жидів здійсмають дзвони... Наші церкви обертають на єзуїтські, а майно Української Церкви передаєтьсѣ латинським

церквам"...* Отже: "руб а ю т ь Х р е с т и". Розумію це так, що Хрести були трираменні, відмінні від католицьких, а тому їх і рубали.

Натиск Католицизму на Православ'я був значно менший в Україні Великій, тому там і трираменний Хрест менше був поширений.

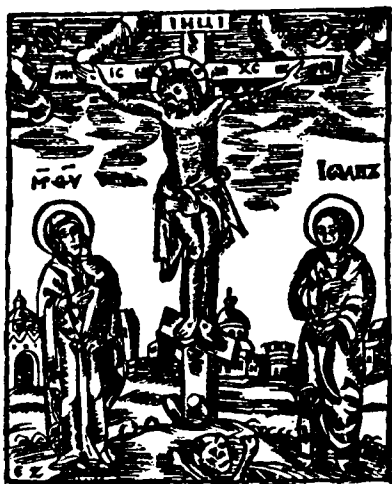
Отже, з XVI-го ст. трираменні Хрести, що знані в нас з глибокої давнини, появляються значно частіш, як витвір українських церковних обставин, і такий Хрест помалу стає українським національним Хрестом. Збільшене уживання трираменного Хреста зо скісним підніжком припадає якраз на той час, коли Московія не мала жодного впливу ані на Україну Східню, ані на Україну Західню; навпаки, — українське козацтво не раз ходило тоді воювати Московію. Отже, про якийсь московський вплив у цьому відношенні й мови бути не може. То був час, коли церковний вплив з Києва на Московію був реальний і сильний.

Як я вже вказував, табличка-титло часто не малювалася на Хрестах, особливо на Хрестах малих і звичайного вжитку. Зате підніжок малюється все частіш і частіш, і власне його присутність дає основу звати Хреста трираменним, хоч би горішньої таблички-титло й не було, бо рахується й сторчовий стовп. Хреста з підніжком, але без титла, звичайно звать двораменним, але це не докладне окреслення. Трираменний Хрест буває повний (восьмикінцевий), з табличкою, і неповний, без таблички (шестикінцевий), це буде відповідати церковній науці про склад Хреста з трьох різних дерев. І старший трираменний Хрест — це Хрест сторчового коліна чи рамена й двох поперечних, без таблички, цебто Хрест шестикінцевий. А вже новіший трираменний Хрест, повний, має ще й табличку, тому стає восьмикінцевим.

Підніжка, згідно з вищеподаною ідеологією, малюють скісно, так що він опускається наліво, з лівого боку Христового, підіймається направо, рахуючи з погляду Розп'ятого. Так звичайно й бачимо на стародруках та по старих рукописах. Але не рідкі випадки, коли підніжка намальовано не за правилом. Напр.

* Едуард Вінтер: Візантія та Рим у боротьбі за Україну 955 — 1939. Прага, 1944 р., ст. 64.

підніжок опускається направо, замість підноситися (див. мал. 4, 14, 19, 20, 29), але це невміле малювання мистця, бо коли дивитися з протилежного боку, то все в порядку. Часом бачимо підніжка рівноземого, але це тільки помилка самого мистця, — в Україні ніколи не було якогось особливого замилювання до рівного підніжка, бо ж він іде проти тієї ідеології, яка витворилася в Україні й панувала в ній, і на основі якої повстав сам восьмикінцевий Хрест.

Малюнок 24. Трираменний Хрест з скісним підніжком, 1690 року.

З Євангелії 1690 року л. 1046. Львівської Братської Друкарні. Розп'яття на трираменному Хресті. Дереворит Евстахія Завадовського. Ноги Христові одна біля одної, окремо прибиті двома цвяхами.

ХІ.

ТРИРАМЕННИЙ ХРЕСТ ЗО СКІСНИМ ПІДНІЖКОМ ЗА НАЙДАВНІШІ ЧАСИ.

Коли появилися в Україні трираменні Хрести? Думаю, беручи на увагу все вищеподане, що дуже рано, — ще за княжої доби, бо ж дуже рано появилася сама ідеологія цього Хреста. На жаль тільки, відсутність потрібних джерел не дає мені змоги докладніше прослідити історію початків трираменного Хреста зо скісним підніжком за найдавніші часи. Опишу тільки те, що маю в себе під рукою.

На так званих київських пряслицях (кружок на веретена для більшого розгону їх) ще княжої доби, крім грецьких Хрестів, є варіанти трираменного Хреста.* По музеях відомі трираменні Хрести з дуже давнього часу, ще може з княжої доби, — це головню тоді, коли Хрест був з фігурою розп'ятого Христа, цебто на Розп'яттях.

До нас збереглася монета князя польського Боєслава (див. мал. Ів), що захопив був Київ 1018 року зо своїм зятем Святополком. На його тогочасній монеті трираменний хрещатий Хрест, цебто всі кінці його закінчуються Хрестиками; підніжок тут поземий по-польському, але низько положений.** Такого ж Хреста з XVI-го ст. подає й В. Січинський у своїому Альбомі ХХІІ.З, з Потиліча.

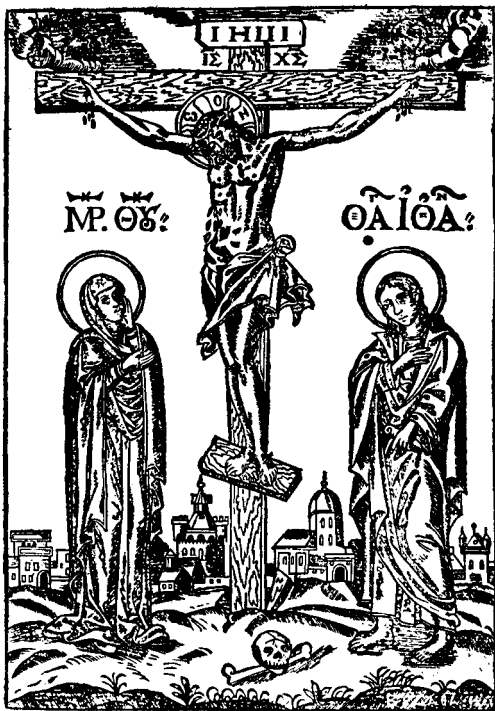
Найдавнішого пам'ятника цього Хреста вже зо скісним підніжком маю з першої половини XIII в. Це енколпійон (див. розд. IV), якого знайшов проф. Яр. Пастернак*** при розкопках 1940 — 1941 років княжо-

* Див. История культуры древней Руси, т. I ст. 108 — 109, М. 1948 р. — Б. А. Рыбаков: Ремесло древней Руси, 1948 р. ст. 197.

**Див. Ів. Огієнко: Пам'ятки старослов'янської мови X—XI віків, Варшава, 1929 р. ст. 380, тут малюнок цієї монети.

*** Див. Ярослав Пастернак: Старий Галич, Львів, 1944 р., ст. 181.

го двора на “Золотому Тоці” в Крилосі* (див. мал. 4а). Це Розп’яття на повному трираменному Хресті зо скісним підніжком. Підніжок широкий, як і

Малюнок 25. Розп’яття на класичному трираменному Хресті зо скісним підніжком, 1691 року.

Зо “Служебника” 1691 р. л. 4, Львівської Братської Друкарні. Лереворит Євстахія Завадовського. Вгорі затьмарені сонце й місяць. Зменшено вчетверо.

весь Хрест, скісний, але навпаки, згори зліва направо додолу, — видно, майстер Хреста ще не знав іде-

* Сам Д-р Я. Пастернак датує цей крилоський нагрудний бронзовий енколпійон “першою половиною XIII ст., бо після татарського знищення 1241 р. “Золотий Тік” замешкували вже тільки бідні селяни” (з листа 15. VII. 1951).

ології скісного підніжка. Написи на Хресті — пізніший устав, але полсуті й витерті.

Дуже цікаве й надзвичайно цінне Розп'яття на повному трираменному Хресті зо скісним підніжком, точно датоване 1470-м роком (див. мал. 5), — це Розп'яття в каплиці Чесного Хреста (т. зв. Ягелонівській) в Катедрі в Кракові на Вавелі. Малював українець 1470-го року, і до католицької церкви в старій столиці Польщі вмістив українського трираменного Хреста зо скісним підніжком, і цей малюнок позостався там і досьогодні.* І цей Хрест ясно нам свідчить, що вже в XV віці в Україні були трираменні Хрести зо скісним підніжком, і власне такого Хреста, як зразкового, малює українець навіть у католицькій церкві. Ноги Христові тут прибиті за православним звичаєм, — двома цвяхами одна при одній.

Ось рукописна Євангелія 1507-го року. Перед Євангелією від Івана дано велику його мініатюру, а на ній уміщено повного класичного трираменного Хреста зо скісним підніжком (див. мал. 6).** Євангелія українського походження.

З другої половини XVI-го століття походить портрет відомого у Львові грецького купця, фундатора вежі Успінської церкви, Костянтина Корнякта, і на цьому портреті намальоване й Розп'яття на трираменному Хресті зо скісним підніжком.*** Підніжок мало скісний, але зліва направо додолу.

Повний трираменний Хрест зо скісним підніжком появляється й частий і в реальному житті, і в мистецтві. Ось у моїй бібліотеці знаходиться українська рукописна Євангелія половини XVI-го віку в мистецькій оправі або сучасній, або кінця XVI-го віку. І на цій оправі витиснено класичного трираменного Хреста, з табличкою й скісним підніжком, опущеним по лівій стороні Христа. Євангелія походить з Холмщини, з Пріорської церкви Томашівського повіту і десь там була й оправлена. Цікаво, що на табличці

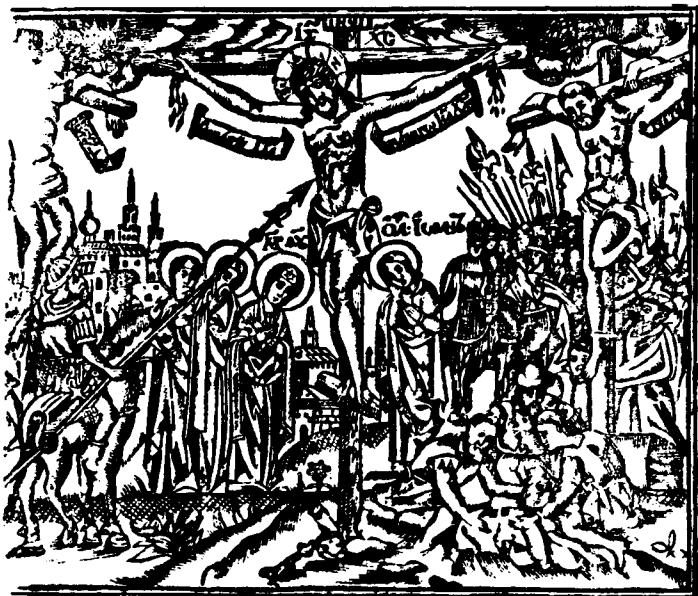
* Див. М. Голубець: Начерк історії українського мистецтва, Львів, 1922 р. ст. 164 — 166, 161.

** Див. Михайло Возняк: Історія української літератури, Львів, 1920 р., т. I ст. 279.

*** Михайло Голубець: Начерк історії українського мистецтва, Львів, 1922 р. ст. 178.

маємо латинський напис: INRI, — на західноукраїнських землях таке явище часом бувало, пор. мал. 22, де також маємо це INRI.

Отож, як бачимо, трираменний Хрест зо скісним підніжком появляється дуже рано, незабаром по появ-

Малюнок 26. Розп'яття на трираменному Хресті зо скісним підніжком, 1693-го року.

З "Акафістів" Києво-Печерської Друкарні 1693-го року л. 1766. По боках розбійники поприв'язувані на однорамних хрестах. При Хресті всі "предстоящі". Напис: Страсти Господа нашого Ісуса Христа".

ленні в нас Християнства, й помітно шириться вже в XVI-му віці. Скісний підніжок часом малюється навиворіт, — видно, майстри й мистці ще не тверді були в хрестологічній ідеології.

ХІІ.

ТРИРАМЕННИЙ ХРЕСТ ЗО СКІСНИМ ПІДНІЖКОМ В СТАРОДРУКАХ ХVІІ — ХVІІІ ВІКІВ.

По наших стародруках неповного трираменного Хреста, усе зо скісним підніжком, знаходимо часто, коли Хрест взагалі намальований не належно, — чогось бракує, а найчастіш — таблички. Ось “Скарбниця потребная” Іоаникія Галятовського 1676 року, в ній на звороті вихідного листа церква, на двох банях однораменні Хрести, а на третій — Хрест зо скісним підніжком. В “Акафистах” 1699 р. на л. 1226, 1266 церкви з недокінченим трираменним Хрестом. А ось Анфологіон 1638 р. на л. 344 у Св. Афанасія й Св. Кирила Олександрійського в лівих руках Хрести з табличками, але без підніжка. Ось львівські братські Требники чотирьох видань: 1668, 1682, 1695 і 1719 рр., і в них на л. 193 дано малюнок похорону, — спереди несуть неповного трираменного Хреста (без підніжка).

Дуже важливий трираменний Хрест зо скісним підніжком (див. мал. 3, без таблички) на просфорі на проскомідійному Дискосі, якого знаходимо в Стратинському Служебнику 1604 року на ст. 24 (те саме в Київському Служебнику 1637 р. ст. 190, в Львівському того ж року л. 11, в Львівському М. Сльозки 1646 р. ст. 84, в Львівському братському 1666 р. л. 93, і в багатьох інших). Це дуже важливий приклад, — просфорна печатка має в собі трираменного Хреста зо скісним підніжком, і такий Хрест на просфорах (на Агнці) позостався аж до сьогоднішнього дня по всій Україні. Служебника виготовив високоосвічений Ієрарх свого часу Гедеон Балабан, видатний богослов, а він уже знав, який український Хрест. Цей просфорний Хрест, — трираменний зо скісним підніжком, — через просфори глибоко ширився в народні маси по всій Україні, як Східній так і Західній. Цей ма-

люнок просфорного Хреста зо скісним підніжком знаходимо по всіх Службениках, що виходили з Київської Друкарні.

Повний трираменний Хрест зо скісним підніжком дуже частий в українських стародрукованих книжках, і це головне наше джерело хрестології і хрестографії. Зачинаємо з Волині, де в м. Острозі князь Костянтин Острівський, славний оборонець Православної Віри, zorganizував був вищу школу, а також друкарню. І з цієї друкарні вийшло чимало різних книжок, які мають малюнки трираменного Хреста зо скісним підніжком. Ось Октоїх 1604 року з Дерманської

Малюнок 27. Трираменний Хрест, 1693 року.

З “Акафисти з Молбами” 1693 року л. 177, Київської Печерської Друкарні. Розп’яття на трираменному Хресті зо скісним підніжком. Дереворит.

біля Острога друкарні, а в ньому класичний український трираменний Хрест зо Страстями (мал. 8). Такий самий, але ще виразніший трираменний Хрест із книги “Лікарство на оспалий умисл” 1607 року із Друкарні Острівської, зо Страстями (мал. 9). Ці два Хрести, — це класичні трираменні Хрести зо скісним підніжком, які цілком відповідають богословській ідеології цього Хреста. І не виключене, що Острів, власне його Академія грали не малу роль в виробленні тієї ідеології, що повстала для вияснення форми

Хреста. Не забуваймо, що в Острозі перебували тоді кращі українські вчені богослови, серед них і греки, а вони вже знали форму українського національного Хреста.

Зазначу тут, що москвитин друкар Іван Федорович у цьому відношенні не мав жодного впливу. Я докладно переглянув усі його видання заблудівські: Учительна Євангелія 1569 р. і Псалтир 1570 р., львівське: Апостол 1574 р. і острізьке: Біблія 1581 р., — і ніде в них нема ані разу ніякого Хреста. Тільки в Апостолі 1574 р. та в Острізькій Біблії 1581 р. є однораменний, на трьох кінцях поширений Хрест у кінцівці. Нема трираменного Хреста і в Апостолі 1564 р., якого він видав у Москві.

Львів дає нам довгу низку трираменних Хрестів зо скісним підніжком по своїх стародрукованих книжках, скажемо з Братської Друкарні. Ось “Тріюдь Цвітна” 1642 р., яку друкував відомий друкар Михайло Сльозка, — тут знаходимо цілу низку трираменних Хрестів усе зо скісним підніжком в дереворитах, зроблених ще 1630-го року. А саме: 1) мале Розп’яття на л. л. 88, 106б, 200 і 259, різьбив В. θ. 2) Велике Розп’яття на л. л. 98 і 116, зазначений рік 1630, різьбив Ілля (див. мал.16). 3) Зняття з Хреста на л. л. 119б і 227, різьбив В. θ. 3. 4) Воскресення з Розп’яттям на л. 14б, різьбив Ілля. 5) Зшестя Ісуса до аду на л. 171, Ісус з трираменним Хрестом у лівій руці, як зо Своім прапором (мал. 14). 6) Збір усіх Святих на л. 418, різьбив К. Z. (див. мал. 18). 7) На л. 1 вміщено дереворита преп. Антонія й Феодосія Печерських, а між ними Печерська Лавра з трираменним надбанням Хрестом (див. мал. 17).

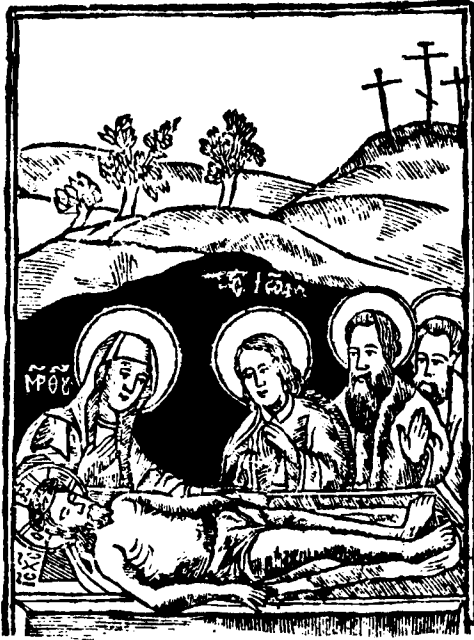
Львівський Апостол 1639 року на л. 147 має класичного трираменного Хреста зо скісним підніжком і зо Страстями (див. мал. 16). Октоїх з тієї ж друкарні на л. 1б дає Воскресення, а в Ісуса в руках трираменний (неповний) Хрест.

Львівський Братський Требник 1668 року на л. 91 дає дереворита відомого мистця Івана Глинського: “Тайна Святого Покаяння”, і на столі перед сповідником стоїть класичний трираменний Хрест зо скісним підніжком, Хрест настільний (див. мал. 20).

Цей же самий Требник на л. 261 дає дереворита Великого освячення води, і несуть Хреста трираменного

(але табличка тут — просто головка на кінці сторчового коліна, а в воду погружають повного трираменного Хреста, мал. 21).

У славному “Ключі Розуміння” Іоаникія Галятовського львівського видання 1665 р. на ст. 150 дано в заставці Розп’яття з класичним трираменним Хрестом,

Малюнок 28. Трираменний Хрест зо скісним підніжком, 1693 року.

З “Акафисти з Молбами” 1693 року л. 2246, з Київської Печерської Друкарні. Положення во гроб, а праворуч вгорі Лобное місце з трьома Хрестами: по боках однораменні двох розбійників, а посередині трираменний Ісуса Христа зо скісним підніжком. Дереворит.

з табличкою й скісним підніжком. Напис є й на середньому рамені: ІС ХС, що не рідке на українських Хрестах. Табличка на краю сторчового стовпа. Іоаникій Галятовський, славний український богослов, у своїх проповідях часто вияснював значення Хреста, і

трираменний Хрест в його популярній книзі має для нас особливе значення. Бачимо такого Хреста ще й на л. 167.

А ось “Метрика” 1687-го року, яку видав у Львові в своїй друкарні Єпископ Йосиф Шумлянський, що довгий час (1681 — 1700) був таємним уніятим. У цьому виданні, кн. IV л. 30 подано зразка, як має зодягатися український Священик: “Мірського Іерея ізображеніє”, в лівій руці його Євангелія, а на ній трираменний Хрест зо скісним підніжком, див. мал. 23. Для нашої теми це дуже важливої ваги малюнок, бо це сам Єпископ подає своїй Церкві зразкового Хреста.

У Служебнику 1691 року Львівської Братської Друкарні на л. 4 передмови вміщено велике Розп'яття на класичному трираменному Хресті зо скісним підніжком, розмір 19.XI.13.1см. Під Хрестом Адамів череп на кістці. Зверху затьмарене сонце й місяць (див. мал. 25). Праця відомого ритовника Євстахія Завадовського ще 1681-го року.

Ось іще стародруки головню Львівської Братської Друкарні (часом М. Сльозки), що мають у собі класичні трираменні Хрести зо скісним підніжком: “Книга о Священстві” 1614 р. л. 86. Октоїх 1630 р. л. 686. “Христос Пасхон” 1630 р. л. 4. “Розмишляне о муці” 1631 р. л. 56. Євангелія 1636 р. л. 102. 3746. Анфологiон 1638 р. л. 496. Октоїх 1639 р. л. 466. Апостол 1639 р. л. 1436. 147. Октоїх 1640 р. л. 1196. Тріюдь Цвітна 1642 р. л. 98. 116. 88. 123. Анфологiон 1643 р. л. 516. Євангелія 1644 р. л. 102, 173. 3746. 3756. Октоїх 1644 р. л. 476. 1756. Требник 1644 р. л. 16. Служебник 1646 р. л. 326. Анфологiон 1651 р. Апостол 1654 р. л. 147. 1516. 153. Тріюдь Цвітна 1663 р. л. 82. 92. “Ключ Розуміння” І. Галятовського 1663 р. л. 66. 226. Тріюдь Пісна 1664 р. л. 266. 251. 262. Псавтир 1665 р. л. 1736. Євангелія 1665 р. л. 1016. 173. “Ключ Розуміння” 1665 р. л. 150. Служебник 1666 р. л. 93. 3356. Апостол 1666 р. л. 1436. Тріюдь Цвітна 1667 р. л. 98. 116. Требник 1668 р. л. 91. Євангелія 1670 р. л. 1046. 3756. 3766. Служебник 1681 р. л. 36. 94. Требник 1682 р. л. 91. Октоїх 1686 р. л. 476. 2586. Тріюдь Цвітна 1688 р. л. 82. 92. Тріюдь Пісна 1689 р. л. 266. 251. Євангелія 1690 р. л. 1046. 3756. 3766. Служебник 1691 р. л. 4. 236. Анфологiон 1694 р. л. 8 496. 1176. 1806. Требник 1695 р. л. 91. Апостол 1696 р. л. 1476. Акафисти 1699 р. л. 1136. 1486. Октоїх 1700 р. л. 476. Служебник 1702 р. л. 36. 94. Служебник 1712 р. л. 23. 60. Тріюдь Пісна 1717 р. л. 251. Апостол 1719 р. л. 1476. Требник 1719 р. л. 91. Молитво-

слов 1720 р. л. 264б. Євангелія 1722 р. часто. Октоїх 1739 р. л. 47б. 21б.

І т. д., і т. д., — я подав тут тільки малу частину матеріялу по одній друкарні, що маю в руках, але те саме знаходимо по всіх друкарнях усіх земель України, цебто можна було б зазначити довгі сотні сторінок найрізніших стародруків, де вміщено класичного українського трираменного Хреста зо скісним підніжком.

Малюнок 29. Трираменний хрещатий Хрест зо скісним підніжком, 1694 року.

З "Анфологіона" 1694 року л. 180б, Львівської Братської Друкарні. Св. Великомучениця Єкатерина держить у руках трираменного хрещатого Хреста зо скісним підніжком, кінці якого закінчуються Хрестиками. Дереворит.

По стародрукованих книжках київської Печерської Друкарні повно класичних українських трираменних Хрестів зо скісним підніжком. Та це нормальне явище, бо ж це Київ був колискою ідеології трираменного Хреста.

Напр. у київському Службнику 1639 р. маємо трираменного Хреста на ст. 190. У Требнику 1653 р. за Архимандрита Тризни вміщено Розп'яття на класичному трираменному Хресті зо скісним підніжком. А ось Тріодь Пісна 1627 р., — у ній вміщено дереворита преп. Семена Стовпника (390 — 459), і він держить у правій руці класичного трираменного Хреста зо скісним підніжком (див. мал. 12). Тут цікаве те, що преподобному грекові поч. V-го ст. дають у руки національного українського Хреста.

Ось Акафисти 1693 р. київського видання, — тут на л. 1766 дано Розп'яття (зо Страстями) на повному трираменному Хресті зо скісним підніжком, а розбійники поприв'язувані на хрестах однорамених (див. мал. 26).

Додам до цього, що по всіх Київських Службниках містилася просфорна печатка, — на ній трираменний Хрест зо скісним підніжком (див. мал. 3), як про це розповіджено вище.

Перерахувати трираменні Хрести, які знаходимо в українських стародруках, нема можливости, та й нема потреби, — їх довгі сотні. Можна твердити, що трираменного Хреста, повного чи не повного, зо скісним підніжком знаходимо в кожній стародрукованій книжці по всій соборній Україні. Не раз бувало, що мистець брав собі за оригінал яку західноєвропейську книжку й копіював її малюнки, але Хреста робив таки свого трираменного, зо скісним підніжком, бо він став українським національним Хрестом. Як ми бачили вище, малюючи стародавніх грецьких святих, часто дається їм трираменний Хрест у руки (а підніжок скісний), див. мал. 4, 12 і 29.

ХІІІ.

ТРИРАМЕННИЙ ХРЕСТ ЗО СКІСНИМ ПІДНІЖКОМ — ЦЕ СОБОРНИЙ НАЦІОНАЛЬНИЙ УКРАЇНСЬКИЙ ХРЕСТ.

Отож, як ми бачили, стародруки всіх українських земель подають нам за XVII — XVIII віки трираменного Хреста зо скісним підніжком.

Таку саму картину подають нам і книги рукописні. Так, у рукописному Ірмологіоні 1682-го року, якого написав ієрей композитор Павел Дубовський, уніят василіянин Кобринського монастиря на Волині, нама-

Малюнок 30. Церковця з трираменним Хрестом, 1699 року.

З "Акафисти" 1699 р. л. 1136, з Львівської Братської Друкарні. Дереворит Н. З. на тему 9-го Кондака Акафиста Успінню: "Человѣчестин роды вси Тя славим и чтем". Успінська церковця з трираменним Хрестом, але рамена не розставлені належно.

льовано цікаве Розп'яття на трираменному мисленому Хресті на дереві (на винограді); праворуч Ангол держить драбинку, як символ, що ми Розп'яттям схо-

димо на Небо, ліворуч Ангол держить сонце (див. мал. 22). Такі Розп'яття просто на дереві відомі на Заході ще з XII-го віку.

А ось рукописна Піснa Тріодь, написана "многo-грішним рабом Божим Андрієм Богдановичем в весі Лесійовці в добрах велможних їх мосців панов каштеляничев Любельских року Божія 1734 місяця марта дня 1", з моєї бібліотеки, і в ній на звороті вихідного листа намальовано трьома фарбами (зеленою, червоною й чорною) великого в лист класичного українського трираменного Хреста зo скісним підніжком (мал. 31). Ця Тріодь — пам'ятка чисто українська, з рясними українськими ознаками в мові й наголосах.*

Ось іще кілька прикладів.

Ось фігура 1651-го року в Києві на Софійській площі, — класичний трираменний Хрест зo скісним підніжком, див. мал. 19. Софійський Собор по реставрації Митрополита Петра Могили.**

У рукописному Служебнику Архиепископа чернігівського Лазаря Барановича (†1694 р.) подано малюнок Водосвяття: погружається в воду трираменний Хрест зo скісним підніжком (див. М. Грушевський: Ілюстрована історія України, Київ, 1919 р. ст. 362). Брама Дерманського монастиря на Волині має зверху на собі трираменного Хреста зo скісним підніжком (там само, ст. 280; Голубець: Начерк 139). Тарас Шевченко намалював церкву Богдана Хмельницького в Суботіві, і вмістив на ній трираменного Хреста зo скісним підніжком (там само 297, Голубець 185). І т. д., — в Україні було й є багато церков, а на них бачимо трираменні надбанні Хрести.

Безумовно, Т. Шевченко добре підмітив нашу національну рису в Хресті, маюючи церкву в Суботіві. Ось скатертина XVIII-го віку, а на ній вишитий трираменний Хрест зo скісним підніжком (див. мал. 32), вишивка з села Китаєва під Києвом, а це показує, як

* Про цю пам'ятку я докладно писав у своїй праці: Лисейська Тріодь 1734 року. З історії української мови в XVIII віці. Див. "Елпіс" 1932 р. т. 6 ст. 16 — 48, Варшава. Окрема відбитка ст. 1 — 34.

** Див. М. Грушевський: Ілюстрована Історія України, Київ, 1919 р. ст. 286.

Малюнок 31. Основний український трираменний Хрест зо скісним підніжком, 1734 року.

З рукописної “Триоді Пісної” 1734 р. малюнок на всю сторінку л. 16. Триодь українського письма й повна українізмів у мові. Написана “в весі Лесїювцѣ (Лесійовці) при храмі Великомучениці Параскевії”. Малюнок зменшений вчетверо. Типовий трираменний український Хрест зо скісним підніжком. Під Хрестом написано: “Кресту Твоєму покланяємъся, Владыко, и святое Воскресеніе Твое славимъ”. Відчитання написів див. на мал. 16.

глибоко пішов цей Хрест у народню гущу, ставши Хрестом національним по всій Україні.*

І трираменний Хрест зо скісним підніжком за віки XII — XVI — XVIII глибоко ввійшов у життя Української Церкви, й став її національним соборним українським Хрестом як у православних, так і в греко-католиків. Його бачимо надбанням на церквах, бачимо на всіх церковних речах, так робляться благословляльні священні Хрести, такої ж форми Хрести Священники носять на грудях і т. ін. На цвинтарях по всій Україні, а особливо на Поділлі, Волині, Холмщині й Галичині, часті трираменні Хрести зо скісним підніжком.

Що трираменний Хрест зо скісним підніжком — це Хрест український і повстав в Україні, про це твердив уже не раз Єпископ Пелеш у своїх різних працях, твердили про це й різні старші історики в Галичині й Підкарпатті.

З бігом часу і трираменний Хрест став на кінцях своїх прикрашуватись кульками, а то й окремими Хрестиками (мал. 1 і 29), див. такий хрещатий трираменний Хрест в альбомі проф. В. Січинського “Українська культура” табл. XXII №3 з м. Потилича з XVI віку; тут же на табл. XIV №9 давній трираменний Хрест, але не означено його віку. Зрештою, хрещатого Хреста бачимо й на монеті короля Болеслава 1018 року, див. мал. 1в. Хрещатого трираменного Хреста з півмісяцем під ним замість підніжка бачимо й на монеті візантійського імператора Василя II та Костянтина VIII (976 — 1025).**

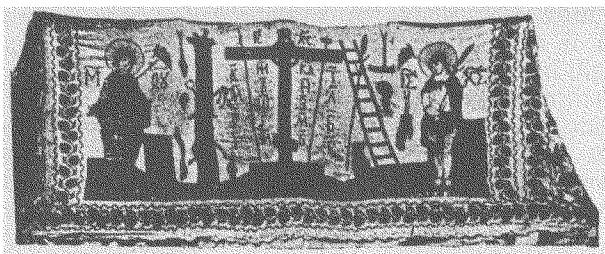
Зазначу ще, що по Україні з глибокої давнини поширені були Хрести з магометанським півмісяцем під ним, — півмісяць уживається тут замість підніжка. Прийшли вони до нас з Візантії, де були в частотому ужиткові для зазначення вищости й перемоги Христа над Магометом; по упадку Костянтинополя 1453-го року Хрести з півмісяцем під ним стають ще частіші на слов'янському Сході, особливо в Україні. В Кенігсберському ілюстрованому в кінці XV в. Літопису в опису бою українців з половцями 1185 року, де бився герой “Слова о полку Ігореві”, українське

* Див. М. Аркас: Історія України, вид. 3, 1920 р. ст. 572.

** История культуры древней Руси, т. I ст. 382.

військо йде зо стягом, на якому однораменний Хрест, а під ним магометанський півмісяць замість підніжка, а разом це — трираменний Хрест.

Славний український богослов і письменник Архимандрит Іоанікій Галятовський (†1688 р.) у своєму творі: “Скарбниця потрібная”, 1676 р., Чернігів, на л. 24 пише про магометанського півмісяця: “Махометане місяць шанують, слухаючи науки Махомета, свого пророка фалшивого, і на мечетах своїх рогами догори пул місяця ставлять. Турки десь і на гербі своем пол місяця мають”. Галятовський вияснює, що “махометане — турки і татаре”. Це вияснення дає нам дорогу до пізнання ідеології півмісяця й на українських храмах.

Малюнок 32. Трираменний Хрест зо скісним підніжком на вишиваній скатертині XVIII в.

Вишивана скатертину кінця XVIII-го віку з трираменним Хрестом з села Китаєва під Києвом. Малюнок з “Історії України” М. Аркаса ст. 572. Відчитання буков див. на мал. 16.

Наші мистці XVII-го віку часом малювали Єрусалимського Храма з півмісяцем зверху; так робив напр. Ієродиякон Георгій на своїх дереворитах львівської Братської Друкарні, див. Євангелія 1636 р. л. 226, 1644 р. л. 686 і т. ін.

Хрест з півмісяцем був іноді і в гербах; так, він у гербі князя Костянтина Острізького, див. Острізьку Біблію 1581 р. л. 16.

Треба підкреслити, що з бігом віків в Україні виробилася своя традиція форми різних Хрестів. Напр. Розп'яття та т. зв. фігури на дорогах звичайно мають повного трираменного Хреста конче зо скісним під-

ніжком. На верхах церков надбанний трираменний Хрест панує більше на землях Західньої України, а на землях Східньої України він рідший, — частіший тут або трираменний неповний, або Хрест однораменний. На церковних ризах і ін. речах панує Хрест грецький різної форми. І т. ін. Взагалі Хрестів однієї форми в цілому ужитку ніде ніколи не буває, — вони різнорідні, але якої б форми Хрест не був, усі шанують його однаково, як священний символ Християнства.

На українських церквах не рідко бачимо ще повторні тонкі коліна між колінами основними, так що виходить зірчастий Хрест з сімома колінами. Такого Хреста бачимо на головних банях церков у київських Акафістах 1693 року на л. л. 1466 і 2536.

XIV.

ХРЕСТ У МОСКОВІІ.

Північ старої Руси, Московія, Християнство перейняла від Києва, від України, і звідси ж довгий час переймала й усю православну церковну культуру, як духову, так і матеріальну. Це переймання тривало аж до кінця XVIII-го віку, а почасти й далі, цебто цілих дев'ять віків.

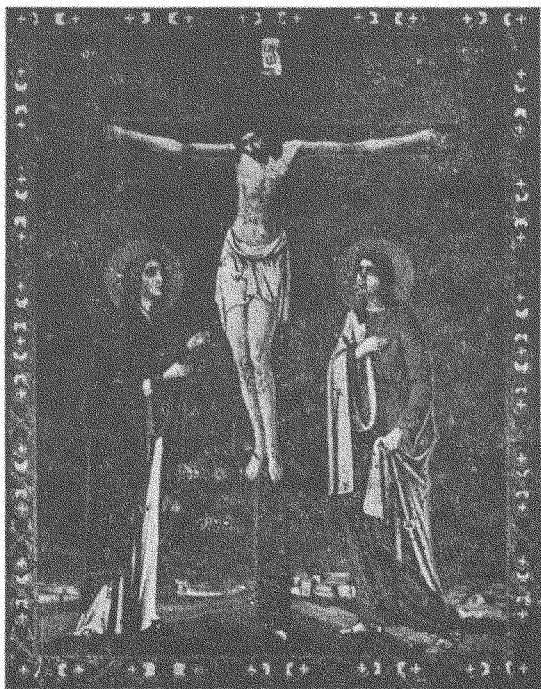
Форму Хреста Київ ширив по всьому Сходові, по всій широкій Руській Державі, а навіть і за її межі, як це знаємо про Чехію, де знайдені київські Хрести XI-го віку. Ось тому на півночі в Московії скрізь панує українська форма Хреста, куди її занесли самі ж українці. Спочатку, як і в властивій Україні, панує тут Хрест однораменний, але він де-далі змінюється так само, як мінялася форма Хреста і в матері городів руських і руської культури, в Києві.

Ось новгородська Служебна Мінея 1096 р., — вона на л. 2 має на заставці двораменного Хреста: табличка й рамено середнє, але ще без підніжка.* Новгород входив тоді до Русі-України, і всю церковну культуру переймав із Києва. Розвій форми Хреста в Московії ішов зовсім тим самим шляхом, як і в Україні, бо між Україною й давньою Московією якогось неперехідного кордону не було.

І трираменний Хрест рано пішов в Московію з України, де він відомий, як ми бачили, ще здавна. Так, мистець, що ілюстрував десь у 70-х роках XVI-го ст. літописну Никонову збірку, намалював у м. Володимирі Заліському церкву з трираменним Хрестом (див. малюнок 7). Мистець пересякнений був українською церковною ідеологією про Хреста, тому й малював його трираменним, а може й сам був українець. Та й взагалі культура Володимира Заліського,

*І. Огієнко: Пам'ятки старо-слов'янської мови X — XI віків, 1929 р. ст. 382.

як і інших північних міст, сильно залежала від Києва, особливо в архітектурі й малярстві церков. Побудував це місто князь Володимир Мономах, і переносив туди й культуру свого Києва. А Золотоверхого Храма в Володимирі Суздальському побудував сам князь Андрій Боголюбський (1110 — 1174). Іпатський Літопис під 1175 роком подає велике бажання

Малюнок 33. Розп'яття на трираменному Хресті.

Сучасна православна ікона. Повний трираменний Хрест з скісним підніжком. Ногі прибиті одна біля одної, кожна окремих цвяхом. Біля Розп'яття "предстоящі": Мати Ісусова й Апостол Іоан. За Розп'яттям — Єрусалим.

цього князя збудувати собі церкву в Володимирі на взір київської: "Хочю создати церков таку же, ака же Ворота си Золота, да будеть память всему отечеству моему" (з вид. 1871 р. ст. 403). І не виключено, що

той малюнок храму з трираменним Хрестом зо скісним підніжком, — це копія такого ж Хреста на храмі київськiм (див. мал. 7).*

І трираменний Хрест зо скісним підніжком сильно поширився з Києва по всіх московських землях, міцно тут закріпився й тримається ще й досі. І що цікаве, — в Московії цей трираменний Хрест зо скісним підніжком пішов і на верх Храмів, як Хрест надбанний, пішов досить часто.

Мал. 34. Український Православний Собор Св. Покрови в Вінніпегу, 1951 року, з трираменними Хрестами зо скісними підніжками на них.

Сама ідеологія трираменного Хреста, принесена в Московію з Києва, сильно тут зацепилася, і її можна бачити в старих рукописних збірниках. “Великий Катехизис” 1627-го року українського ученого Лавріна Зизанія Тустановського сильно ширився по Московії в рукописах, а в ньому була й ідеологія трираменного Хреста, як я показав вище в розділі VI.

* Див. История культуры древней Руси, 1948 р. т. I ст. 457.

Цікаво, що цей “Болшой Катихизис” сильно припадо до смаку старообрядцям, і вони залюбки цитують із нього потрібні їм місця. У своїй бібліотеці я маю такого старообрядського рукописного збірника XVIII-го віку, в якому не раз цитується і Зизаній, і його “Болшой Катихизис”, як шановане джерело.

У сучасній Росії трираменний Хрест зо скісним підніжком на церквах досить частий, але частий так само й Хрест однораменний, навіть у самій Москві; у Петербурзі на церквах панував однораменний Хрест. Багато церков мають і неповного трираменного Хреста, багато мають поземого підніжка. Як і в Україні, не рідко буває, що головний надбанний Хрест — трираменний, а решта — однораменні. Цікаво, що в Росії ще й тепер частий півмісяць на Хресті замість підніжка, що занесене сюди також з України.

Надбанний однораменний Хрест з півмісяцем замість підніжка появился на півночі дуже рано, безумовно занесений туди з України. Так, на храмі Боголюбова XII в. бачимо однораменного Хреста з півмісяцем (див. “История культуры древней Руси” 1948 р. т. I ст. 227); такого ж Хреста бачимо на Димитріївськiм Соборі у Володимирі Заліському (1193 — 1197; див. “Слово о полку Игореве” 1950 р., ред. В. П. Адріанової, ст. 328).

Часто на церквах у Росії бачимо попричіплювані мережені ланцюжки від країв середнього рамена до бані або до основи Хреста.

Зате в звичайному церковному ужиткові в Росії трираменний Хрест не частий, — він частіший в Україні. Року 1797-го імператор російський Павел I дозволив носити Духовенству наперсні Хрести, — і вони й досьогодні однораменні чотирикінцеві. Ще року 1742-го Св. Синод поблагословив усім Архимандритам в Росії, за прикладом України, носити наперсні Хрести, — так само однораменні. Однораменні ж чотирикінцеві Хрести носить увесь Єпископат російський, не конечно трираменні.

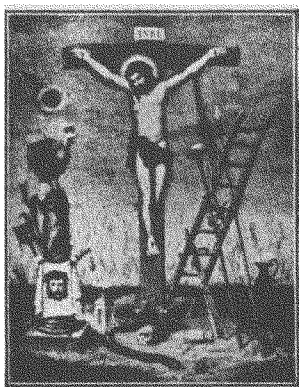
Славний російський першопечатник дякон Іван Федорович, що приніс друкарство і в Західню Україну, у всіх своїх друках дає тільки однораменні Хрести, — ніколи трираменні.

Плани церков в Україні затверджували Консисторії, а вони ніколи не виявляли якогось особливого зами-

лування до трираменного Хреста, хоч сиділо в них багато росіян.

Отож, в Росії в церковному вжиткові існували й існують найрізнішої форми Хрести, цебто так само, як і в Україні. А в XIX-м столітті вживання трираменного Хреста в Росії помітно зменшилося.

Справа в тому, що так звані старобрядці, які повстали з другої половини XVII-го віку, по церковній реформі Патріярха Никона (1652 — 1656), а головню з року 1666-го, не приймають іншого Хреста, крім восьмикінцевого трираменного (з підніжком скісним, але нерідко й прямим); чотирикінцевого Хрес

Малюнок 35 і 36 Розп'яття католицького типу.

Сучасні ікони Розп'яття католицького типу. Однораменний Хрест без підніжка. Ноги прибиті одна на одній, права на ліву, одним цвяхом.

та, на кожному кроці вживаного в Росії, вони звать “латинським крижем”. Знайшовши в Катихизисі Лавріна Зизанія 1627-го року багато такого, чого вони самі тримаються, старообрядці сильно шанують цього Катихизиса, і в своїх писаннях покликаються на нього. “Поморські отвѣты” стали символічною книгою старообрядців, і тут вони дещо пишуть і про трираменного Хреста, але в головному — за Л. Зизанієм.

Проти старообрядців написана була велика література, починаючи з “Жезла Правління” 1666 р. Семе-

на Полоцького. Тут і про Хреста говориться, що він може бути різної форми, і який би він не був, він однаково почитаний. Отож, несправедливо приписувати росіянам тільки трираменного Хреста зо скісним підніжком, — ідеологічно вони за нього зовсім не стоять, особливо по 1666-му році.

Старообрядці взагалі почувалися в Україні вільнішими, і не раз друкували тут свої церковні книги.*

І зовсім правдиво пише відомий український археолог Проф. д-р Ярослав Пастернак: “Згідно з находами в ділянці церковної археології Російська Православна Церква заєдно вживала на рівні двораменних (первісних) і трираменних (багато пізніших) Хрестів, і тільки так зв. старообрядці вважали двораменний Хрест латинською ерессю”.**

І не тільки до Москви занесений був наш український трираменний Хрест зо скісним підніжком, але й до інших країн, напр. до Молдавії, а в Буковині він у постійному ужиткові. І це звичайна річ, бож Молдавія була в постійних зносинах з Україною й сильно переймала від неї всю церковну культуру.

Ось приклад, як українська культура йшла на Молдавію. У т. зв. Баркулабівському Літопису під 1597-м роком на 156 листі читаємо: “Року 1597, во Великий Пост его милость князь Богдан, именем Исакий, у місті Баркулабові почал учитися по-руску грамоті і по-грецки. А был бокаларем пан Лаврентій Зизаній, челоуік навчений, з міста Виленского прибавлений. А родился его милость князь Богдан в року 1588”***

У нас часто можна почути, ніби трираменний Хрест зо скісним підніжком — російського походження. Так можуть говорити тільки особи, що цієї справи глибше не досліджували, бо справа стоїть, як ми тут довели, якраз навпаки. Історики української Церкви й української культури добре знають, який великий вплив мала Україна на давню Росію, особливо в справах церковних. Можна наводити довгі десятки най-

* Див. Ів. Огієнко: Історія українського друкарства, Львів, 1925 р., т. I ст. 202, 279, 349, 375 — 376.

** “Логос” т. II кн. 1, 1951 р., ст. 49, стаття: Найстарші християнські пам’ятки в Україні.

*** М. В. Довнар-Запольський, “Універс. Изв.” Київ, 1898 р. кн. 12 ст. 20. Тут виданий Баркулабівський Літопис

різніших церковних звичаїв, які перейняла з України Росія, перейняла й міцно держить їх і тепер. Наш славний історик Церкви Костянтин Харлампівич (1870 — 1932) у своїй високоцінній величезній праці: “Малоросійське вплив на великорусську церковну жизнь”, т. I, Казань, 1914 р., ясно й науково довів, що це Українська Церква створила Церкву російську. Це історичний факт, науково сильно й глибоко обґрунтований.*

В російській літературі часом можна стріти твердження, ніби трираменний Хрест зо скісним підніжком — це Хрест російський. Таке твердження — глибока неправда. Цей Хрест — це стародавній Хрест Руси, але Руси — України, а не Руси Московії; про це свідчить і трираменний Хрест зо скісним підніжком

**Малюнок 37. Розп'яття на трираменному Хресті
зо скісним підніжком.**

Сучасна православна ікона, але західнього малюнку.

року 1470-го (мал. 5), якого намалював українець у каплиці Чесного Хреста в Кракові на Вавелі, свідчить про це й крилоський енколпійон першої половини XIII-го віку, свідчать і всі наші стародруки.

Твердженню росіян, що трираменний Хрест зо скісним підніжком, це Хрест їхній, не треба надавати поважного значення, бо ж вони всю стародавню київ-

* Докладно розповідаю про це в ч. 45 “Слова Істини” 1951 р.

ську культуру вважають за свою. Останнього часу росіяни й старого українського тризуба стали ставити на своїх виданнях. Ми зреклися на користь росіян своєї первісної назви Русь, а це сильно нам пошкодило. Сьогодні скрізь по Україні, а також в Канаді та Америці, на церквах і в церквах її, особливо в Україні Західній, бачимо тисячі трираменних Хрестів з скісним підніжком, — відмовлятися від них було б культурним і церковним національним самогубством.

Оборонити українську національність нашого трираменного Хреста і було одним із завдань цієї праці.

ХV.

ВИСНОВКИ.

На закінчення нашої короткої, але на джерельних пам'ятках опертої монографії, подаємо висновки, до яких ми прийшли.

1. Найстарішою формою Хреста в Україні є рівнокінцевий грецький чи корсунський Хрест, що панує на церковних речах аж до сьогодні й глибоко увійшов тут до народнього життя й національної культури.

2. Латинський католицький Хрест вже з давнини відрізнявся від Хреста грецького, і на українських землях вдавнину зовсім не відомий.

3. В Україні рано появилася широка богословська ідеологія Хреста, що вплинула на зміну форми його. Ця українська хрестологічна ідеологія рано була перенесена з України в Московію.

4. За церковною ідеологією Хреста трираменна форма його зо скісним підніжком появилася в Україні рано, а з бігом часу все ширилася й зростала, глибоко входячи до церковного й народнього життя.

5. З бігом віків Хрест міняв свою форму в Україні, а з 1569-го року, з часу сильного впливу польського Католицизму, защепилася форма трираменного Хреста зо скісним підніжком, щоб відрізнити його від Хреста католицького.

6. Трираменний Хрест виробився 1. повний: на сторчовому коліні прибиті: табличка-титло вгорі, середнє рамено для рук Розп'ятого і скісний підніжок для ніг Його. Часта й форма 2. неповна, — без таблички. Перший Хрест — 8 кінцевий, а другий — 6 кінцевий.

7. Усі форми Хреста, відомі в Україні, головнo в Києві, в тому й форма трираменна зо скісним підніжком, рано перенесені були й на північ у Московію, де позосталися в загальному ужиткові аж до сьогодні.

8. З бігом віків трираменний Хрест зо скісним підніжком став українським національним Хрестом, особливо на землях Західньої України, глибоко ввійшовши до всього народнього життя, і став прапором проти винародовлення. Такого Хреста намалював і Т. Шевченко на церкві Богдана Хмельницького.

9. Увесь час, згідно стародавній писаній українській церковній ідеології, підніжок малюється при Хресті скісно, — він підіймається вгору зліва направо, підіймається до схиленої направо голови Ісусової, цебто в напрямі до благорозумного розбійника. Але мистці, що докладно не знали ідеології Хреста, часом помилялися й малювали підніжка простоземим або направо опущеним.

10. Трираменний Хрест зо скісним підніжком, як видно з тих численних малюнків, що вміщені по наших стародруках, панує на всіх українських землях, а тому це Хрест соборний український з найдавнішого часу аж до сьогодні. Про соборність цього Хреста свідчать і ті матеріяли, які подані в цій моїй праці.

11. Одної якоїсь назавжди усталеної форми Хреста для різного вжитку в церкві й народньому житті ніде нема й ніколи не було, — звичайно одночасно вживаються Хрести різних форм, як до даної потреби його (Хрести на Розп'ятті, на фігурах, надбанні на церквах, на ризах, на престолах, Хрести нагородні, благословляльні й т. ін.), проте одна якась форма панує й приймається за форму національну.

12. Усі знайдені Хрести X — XI віків показують, що в Києві вдавнину панував тільки грецький Хрест, а латинський Хрест ніколи не був тут знаний вдавнину. Це переконливо свідчить, що Володимир Святий прийняв грецьке Православ'є, а не латинське Католицтво, — уся матеріяльна й духовна культура свідчить, що в X — XI віках Католицтво, як Віра, не мало жодного впливу на Київ.

15. V. 1951.

ПІСЛЯМОВА.

Культурне меценатство в Україні.

До українських меценатів.

Стара наша Україна визначалася своєю великою культурою, яка ясно променювала далеко по-за її границями. Культура, особливо духовна, — це була невмируща слава давньої України, давньої Української Церкви. Високий розвиток української культури уможливлений був тим, що звичайно всі багатші люди конче намагалися стати й меценатами культури свого народу.

Кожна людина, яка багата не була б вона, має звичайний кінець, — вернеться в землю, з якої й створена вона. Піде в землю, й пам'ять про неї минеться. Не так буває з тим, хто прислужився розвиткові культури, цебто з меценатами: їхня пам'ять живе довгі віки, їх любовно згадують вдячні нащадки.

І так було в Україні, — кожен, хто міг, ставав меценатом: видавав книжку, будував церкву, ставив школу. Особливо рясно цвіло в Україні меценатство книжкове, і пам'ять таких меценатів жива в Україні ще й сьогодні, хоч це було сотні літ тому. Окремі багаті особи, українське боярство, українська шляхта, князі, гетьмани, українська старшина, міщанство, — всі спішили стати в ряди поважаних меценатів і видати яку книжку. Особи ці давно вже зійшли з цього світу, але їхні видання-книжки живуть ще й тепер, і житимуть вічно, прикрашуючи нашу культуру. Вдавнину автор тільки писав книжку, а вже видавав її який меценат, що уважав собі це за велику честь.

На жаль, у нас призабулося це славне меценатство. Призабулося, але не вмерло. І глибоко віримо, що воно відживе й розцвітеться так же пишно, як то і вдавнину було. Скажемо, чи в Америці й Канаді сьогодні не маємо багатих людей, яким зовсім легко видати книжку? Чи нема в нас людей, особливо поміж одинокими, які не хотіли б послужити українській

культурі й позоставити по собі тривку пам'ять, і то пам'ять славу, пам'ять меценатську? Віримо, що таких людей знайдеться в нас ще й тепер немало.

І вже на наш устний заклик про меценатство зараз же першим відгукнувся Старший Братчик Митрополитального Собору Св. Покрови в Вінніпегу Семен Котельницький, що взяв на себе кошти видання моєї праці: "Трираменний Хрест зо скісним підніжком — національний Хрест України". Складаємо йому на цьому місці свою сердечну прилюдну подяку!

І одночасно звертаємося з гарячим закликом до всіх людей доброї волі: ставайте меценатами української культури, беріться за видання книжок, і цим прислужитеся всьому українському народові!

У мене лежать виготовлені до друку такі праці: 1. Іконоборство, історично-догматична студія. 2. Дохристиянські вірування українського народу, історична монографія. 3. Поділ єдиної Вселенської Церкви, і перші проби поєднання її, історично-канонічна монографія. 4. Українська Церква під монголами в XIII — XIV ст., історичний нарис. 5. Духовенство й Церква в повстанні Богдана Хмельницького. 6. Українська Церква за час Руїни. 7. Українська Церква за гетьманування Івана Мазепи. 8. Українська жінка в повстанні Богдана Хмельницького. 9. Українська Церква й наша культура. 10. Українське монашество, історична монографія. 11. Речення і його будова (це III частина праці: Складня української мови). 12. Наголос української літературної мови, монографія. 13. Словник української літературної мови. 14. Фразеологічний словник української мови. 15. На сторожі слова, Всеукраїнська літературна мова. 16. Життя слів, семасіологічні нариси. 17. Словник мови Тараса Шевченка. 18. Географічні назви в українській мові. 19. Дієслівні види, нарис із складні української мови. 20. Рід слів в українській мові. 21. Українська палеографія. 22. Методологія наукової праці. 23. Аскет українець старець Паїсій Величковський, історична студія.

Праці вже зовсім готові до друку, і замість того, щоб збільшувати культуру українського народу й духово служити йому, лежать нерухомо, чекаючи знищення...

Українські меценати, відізвіться, станьте в ряди діячів української культури!

Кожному меценатові, якщо він того захоче, буде ви дано число книжок відповідно до його жертви, і він, продавши ті книжки, зможе вернути собі свою пожертву.

Моя адреса: 804 Magnus Ave., Winnipeg, Man. Canada.

† Іларіон.

ПОКАЖЧИК ДО МАЛЮНКІВ.

Цифри показують числа малюнка.

- Адамова голова під Хрестом 9. 10. 16. 24. 25. 26. 31. 36.
Андріївський Хрест 1. 1а. 16.
вилковий Хрест 1.
вінок терновий на Хресті 16. 32.
Георгіївський Хрест 1.
Голова розп'ятого Ісуса похилена вправо 10. 13. 19. 24. 27. 33.
35. 37, похилена вліво 22.
грецький Хрест 1. 3, з поширеними кінцями 3, на митрі 21, на
омофорі 21, з округлими кінцями. 4а.
драбина при Хресті 22. 32. 36.
Євангелія з трираменним Хрестом 23.
енколпійон 4а.
Єрусалим за Розп'яттям 10. 13. 24 — 27. 33.
Єрусалимський Хрест 1.
Змій спокусник під Хрестом 36.
кардинальський Хрест 1.
католицьке Розп'яття 35. 36.
католицький Хрест 1. 35. 36.
копіє 8.9. 16. 18. 26. 32. 36.
Корсунський Хрест 1.
кульки на Хресті 17. 21. 30.
латинський Хрест 1. 35. 36.
меч хрещатий 11. 15. 29.
митра з грецьким Хрестом 21.
місяць у Страстях 26. 9. 10. 13. 25.
написи в Страстях 8. 9. 10. 16. 18. 31. 32.
ноги Христові прибиті кожна окремих цвяхом 4а. 5. 10. 13. 22.
24. 25. 26. 27. 33. 37, а в католицьких Розп'яттях одним цвяхом 35.
36.
однорамений Хрест 2. 19. 23. 28.
омофор з грецьким Хрестом 21.
папський Хрест 1.
патріярший Хрест 1.
півень при Хресті 36.
підніжок відворотний 4а, ніби відворотний 5. 14. 19. 20. 29.
пояс на бедрах Христових 4а. 10. 13. 22. 24 — 27. 33 — 37.

- “предстоящі” 5. 10. 13. 24. — 27. 32. 33. 35. 37.
процесійний Хрест 21.
розбійники прив'язані до Хреста 5. 13. 26, хрест розбійників од-
нораменний 28, розбійник благоразумний схилив голову до Ісу-
са 5. 13, а непокаяний відвернув від Нього 5. 13.
ручний Хрест 4. 11. 12. 14. 15. 29.
сонце в Страстях 26. 9. 10. 13. 21. 25.
стоячий трираменний Хрест 20.
Страсті 5. 8 — 10. 13. 16. 18. 24 — 27. 31. 32. 36.
табличка (титло) над сторчковим раменом чи вгорі його 10 12.
13. 16. 18. 20 — 22. 24 — 28. 31.
терновий вінок на Хресті 16. 32. Христос у терновому вінку 5.
трираменний повний Хрест 4а. 6. 8. 9. 10. 19. 22. 24 — 29. 24 —
29. 30 — 33. 37.
трираменний Хрест неповний (без титла) 1а. 3. 4. 11. 14. 15. 17.
21. 23. 32.
трираменний Хрест ручний 5. 11. 12. 14. 15. 29.
трираменний Хрест, якого поставив Апостол Андрій на Київ-
ських горах 2.
трость 8. 9. 16. 18. 31. 32. 36.
український національний Хрест 1, див. трираменний пов-
ний Хрест.
фігура українська 19.
хрещатий Хрест 1. 1в. 29.
церква з однораменним Хрестом 3. 19. 23, з повним трира-
менним 7. 17. 30. 34.
-

З М І С Т П РА Ц І.

I. Вступ: джерела й література	5-8.
Вага хрестологічних дослідів 5. Джерела 6. Стародруки 6. Хрестологічна термінологія 6. Література 7.	
II. Початок почитання Хреста	9-16.
Хрест—кара на горло 9. Крестъ — Хрест 9. Початки почитання Хреста 10. Перше появлення Хреста 10. Це символ Християнства 11. Форма найдавнішого Хреста 12. Костянтин Великий закріплює публічне вживання Хреста 12. Розшуки Ісусового Хреста 14. Воздвиження чесного Хреста 14. Появлення хрестологічної ідеології 16.	
III. Початкова форма Хреста	17-20.
Різні форми початкового Хреста 17. Повстання грецького Хреста 17. Єгипетський Хрест 18. Чотирикінцевий Хрест 19.	
IV. Поширення й зміни грецького Хреста	21-30.
Занесення грецького Хреста в Україну 21. Корсунський Хрест 22. Поширення в Україні грецького Хреста 22. Єнколпіони 24. Андріївський Хрест 26. Хрестик замість підпису 26. Латинський Хрест 28. Хрест папський і кардинальський Хрест 29. Зміна грецького Хреста на однораменний 28. Ідеологія чотирикінцевого Хреста 29.	
V. Однораменний Хрест	31-34.
Повстання однораменого Хреста 31. Його поширення 32. Однораменні Хрести в наших стародруках 33. Зміни його 34.	
VI. Трираменний Хрест і його ідеологія.	35-44.
Розп'яття 35. Розвій хрестологічної ідеології 35. Повстання трираменного Хреста 36. Патріярший Хрест 37. Ставропігія Києво-Печерської Лаври 38. Чому Христа розп'ято на дереві, ідеологія Початкового Літопису 38, ідеологія Іоанкія Галятовського 39. Троїстий склад Хреста 40. Ідеологія троїстого і трираменного Хреста за "Великим Кѣтихизисом" Лаврентія Зизанія 40, за Збірником XVIII ст. 40. Ідеологія троїстого Хреста Іоанкія Галятовського 42. "Кирилова Книга" 1644 р. і "Книга о Вірі" 1648 року 43. Церковний вплив України на Московію 44.	
VII. Ідеологія скісного підніжка	45-50.
Чому підніжок скісний за Алфавитом початку XVII-го ст. 46. Це наука українська 46. Ідеологія скісного підніжка за Григорієм Адмирницьким 47. Українська народня ідеологія 48. Ідеологія підніжка в Богослужбових текстах 48, в Початковому Літопису 50, в Псалтиру 50.	

VIII. Табличка над розп'ятим Ісусом. 51-53.
Табличка або титло 51. Ідеологія таблички 52. Титло в церковно-слов'янському письменстві 52.

IX. Повне Розп'яття й Страсті. 54-59.
Голова Розп'ятого 54. Борода й волосся 54. Цвяхи 54. Ноги Розп'ятого 54. Положення розбійників 55. "Страсті": копії і трость 55, їх ідеологія 56. Адамів череп, його значення 56. Драбинка-ліствиця до Неба 56. Півень 56. Терновий вінок 56. Пояс на бедрах 57. "Предстоящі" 57. Сонце й місяць 58. Єрусалим 58. Сідалище 58. Букви-написи на Розп'ятті 58. Про національну форму українського Хреста вирішує його українська ідеологія 58. Іконописні Подлинники 59.

X. Трираменний Хрест 60-65.
Склад трираменного Хреста: 1. Пилатова табличка (титло) 60. 2. Середнє рамено 60, 3. Підніжок 61. П'ять причин повстання трираменного Хреста 61. Цей Хрест зо скісним підніжком став українським національним Хрестом 64. Трираменний Хрест повний і неповний 64. Положення підніжка 64.

XI. Трираменний Хрест зо скісним підніжком за найдавніші часи 66-69.
Стародавність трираменного Хреста 66. Київські "пряслиці" 66. Трираменний Хрест на монеті кн. Болеслава 1018 р. 66. Єнколпйон першої половини XIII віку зо скісним підніжком 66. Розп'яття 1470 р. на Вавелі 68. Трираменний Хрест зо скісним підніжком в Євангелії 1507 року 68, на портреті К. Корнякта 68, на оправі Євангелії XVI-го віку 68.

XII. Трираменний Хрест зо скісним підніжком в українських стародруках XVII — XVIII віків 70-76.
Неповний трираменний Хрест 70. Повний зо скісним підніжком з Острога й Дермані 71, зо Львова 72, з Києва 75.

XIII. Трираменний Хрест зо скісним підніжком — це соборний національний український Хрест 77-82.
Хрест зо скісним підніжком по рукописних книгах різних місцевостей 77. Це Хрест соборний 80. Хрест з півмісяцем 80, його ідеологія за Іоаникієм Галятовським 81. В Церкві вживаються Хрести різної форми 81.

XIV. Хрест у Московії 83-90.
Поширення Хреста з Києва в Московію 83. Поширення тут трираменного українського Хреста 83. Перенесення з України в Московію ідеології скісного підніжка 85, Хреста з півмісяцем

86. Форма звичайного Хреста не трираменна 87. Занепад трираменного Хреста в Росії 87, він головно в старовірів 87. Трираменний Хрест зо скісним підніжком у Молдавії 88. Український вплив на російську Церкву 89.

XV. Висновки.	91-92.
Післямова: Культурне меценатство в Україні. До українських меценатів	93-95.
Показчик до малюнків	96-97.

